

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİNDE SİYASİ DEĞİŞMELER
VE
TOPLUMSAL ETKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Doç. Dr. M. Bahaüddin VAROL

Hazırlayan

Ayşe Nur MUTLU

KONYA-2009

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	4
GİRİŞ	6
A- KAYNAKLAR	6
B- KONU	9
a) Siyaset ve Değişme Kelimelerinin Kavramsal Analizi.....	9
b) Hz. Peygamber Dönemi Siyasî Yapılanma Ve Özellikleri.....	12

I. BÖLÜM

RAŞİT HALİFELER DÖNEMİNDEKİ SİYASİ DEĞİŞİMİN

YANSIMA ALANLARI

A-HALİFE SEÇİMLERİ	16
B-HALİFENİN MERKEZDEKİ UYGULAMALARI:	22
a)İstişare Ve Karar Mekanizmaları.....	22
b) Halifelerin Tepki Çeken Uygulamaları	26
C- İDARİ GÖREVLİLERİN İSTİHDAMI	31
a)Görevlendirmedeki Kriterler	31
b)Görevlilerin Uygulamaları Karşısındaki Tutumları	33

II. BÖLÜM

SİYASİ DEĞİŞİMİN TOPLUMSAL ETKİLERİ

A-HALİFENİN TOPLUMDAKİ YERİ VE ETKİNLİĞİ.....	35
a)Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in Hutbeleri	36
1- Hz. Ebû Bekir'in Hutbesi.....	36
2- Hz. Ömer'in Hutbesi.....	39
b) Hz Osman ve Hz. Ali'nin Hutbeleri	40

1- Hz Osman'ın Hutbesi	40
2- Hz. Ali'nin Hutbesi.....	41
c) Halifelerin Hutbelerindeki Konuların Benzer ve Farklı Noktaları.....	42
B- HALKIN SİYASÎ OTORİTE KARŞISINDAKİ DURUMU	47
a) Halifenin Halka Tavsiyeleri	49
b) Halkın İdari Görevlileri Şikâyetleri.....	53
c) Halifelerin Halka Bakış Açılarındaki Ortak ve Aykırı Yönleri	56
C- İDARİ GÖREVLİLERİN SİYASÎ OTORİTE İLE OLAN İLİŞKİLERİ	60
a) Valilerde Aradıkları Kriterler	61
1-İşin Ehline Verilmesi	63
2-Adalet.....	65
3- Merhametli Olmak.....	66
4- İlim sahibi olmak.....	67
5- Görev talebinde hırslı olmamak	67
b)Tavsiye ve Denetleme Mekanizmaları	68
c)Halifelerin Valilerle Olan Yazışmalarındaki İfade Farklılıkları	70
d) Kadıların Tayinindeki Kıstaslar	74
e) Ordu Komutanlarının Görevlendirilmesi ve Talimatlar	76
SONUÇ	81
BİBLİYOGRAFYA.....	85

KISALTMALAR

Age.	: Adı Geçen Eser
Agm.	: Adı Geçen Makale
Agmd	: Adı Geçen Madde
b.	: bin
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
H.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
İSTEM	: İslam Sanat Tarih Edebiyat Mûsikîsi Dergisi
M.	: Miladî
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
S.Ü.	: Selçuk Üniversitesi
TDK	: Türk Dil Kurumu
Thk.	: Tahkik
Tsz.	: Tarihsiz
v	: Vefat
vb.	: ve benzeri
vs.	: Vesaire

ÖNSÖZ

Hz. Peygamber'in vefatından önce halifelik makamı için herhangi bir isim bırakmamış olması, ümmet için serbest seçim ve iktidar anlamlarına gelmektedir. O'nun vefatından sonra, İslâm toplumunda pek çok değişiklik meydana gelmiştir.

Halife seçimleriyle başlayan bu değişim süreci, siyasî, sosyal, kültürel, iktisadi ve coğrafya alanlarında etkisini göstermiştir. Asabiyet olgusunun bu dönemde de devam etmesi, halife seçimlerini hem etkilemiş hem de az da olsa seçim sonrası kutuplaşmalara yol açmıştır. Bu kutuplaşmaların etkilerini en yoğun şekliyle, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde görmekteyiz. Yeni yerleşim merkezlerinin İslâm devletine katılımıyla oralara idareci gönderme zorunluluğu doğmuş, tayin edilen vali ve komutanlar için bir takım şartlar getirilmiştir. Bütün bu siyasî kıpırtıların hepsinin sonucunda, halk ve idareciler arasında olumlu ya da olumsuz bir takım etkileşimler vuku bulmuş ve halifeler halkın yönetimde söz sahibi olmalarına imkân tanımışlardır.

Çalışmamızda, Râşid halifeler dönemindeki, sözü edilen değişimlerden, siyasî değişimleri ve bu değişimlerin toplumu hangi noktalardan nasıl etkilediğini ayrıntılarıyla ele almaya çalıştık. Sık sık Hz. Peygamber dönemine atıflar yaparak, iki dönem arasındaki benzer ve farklı yönleri tespit etmeyi amaçladık. Bilindiği gibi bu dönem, etkileri günümüze kadar gelen olayların yaşandığı hassas bir dönemdir.

Araştırmamız, giriş bölümünden sonra iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, siyaset ve değişme kelimelerinin kavramsal analizi yapıldıktan sonra, Hz. Peygamber dönemi, siyasî yapılanma ve özellikleri konu başlığı altında kısa ve öz bilgiler verilmiştir. Bu sayede ilerde bahsi geçecek olan Râşid Halifeler dönemine bir giriş yapılmıştır.

Birinci bölümde, Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra idareye geçen halifelerin seçimi çok fazla ayrıntıya girmeden anlatılarak, halifelerin farklı uygulamaları karşısında halktan gelen tepkiler ve idarî görevlilerin istihdamları konu edilmiştir.

İkinci bölümde ise halifenin halkla ilişkileri, davranış şekilleri ve halkın onlardan şikâyetleri incelenmiş, aynı zamanda idarî görevlilerle halifeler arasındaki sözlü ve yazılı diyaloglar gündeme getirilerek karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Çalışmalarımızın her safhasında, yardım ve ilgisini esirgemeyen değerli Hocam Doç Dr. M. Bahaüddin Varol'a, S.Ü. İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Ana Bilim Dalındaki değerli Hocalarıma ve çalışmam boyunca desteğini hissettiren eşime şükranlarımı sunuyorum.

Ayşe Nur Mutlu

2009-Konya

GİRİŞ

A- KAYNAKLAR

Araştırmamıza konu olan dönem, Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler dönemi oldukça uzun bir zaman dilimini kapsamaktadır. Konumuzun çok kapsamlı ve geniş çaplı olması, bizi hemen hemen bütün İslam Tarihi kaynakları ve güncel kitaplara yöneltmiştir.

Hız. Peygamber dönemiyle alakalı başvurulmuş en önemli temel kaynaklar, İbn Hişâm'ın “*es-Sîretü'n-Nebevî*”¹ ve Vâkıdî'nin “*Kitâbü'l-Meğâzî*”² si, Ensâb kitaplarından, Belâzürî'nin “*Ensâbü'l-Eşrâf*”³ ve Tabakât'tan İbn Sa'd'ın “*et-Tabakâtü'l-Kübrâ*”⁴ isimli eseri istifâde edilen temel kaynakların başındadır.

Kronolojik İslam Tarihi eserlerinden en önemlileri olan Taberî'nin “*Târîh*”i,⁵ İbnü'l-Esîr'in “*el-Kâmil fi't-Târîh*”i⁶ ve İbn Kesîr'in “*el-Bidâye ve'n-Nihâye*”si⁷, araştırmalarımıza yön vermesi ve konuların tarihi kronoloji ile aktarılması işimizde bir hayli kolaylık sağlamıştır.

Araştırmamızın konusuyla ilgili zikredebileceğimiz Doç. Dr. Bahaüddin Varol'un, “*Râşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişme Üzerine Bazı Değerlendirmeler*”⁸ başlıklı makalesi, bu konuyla doğrudan alakalıdır. Bu makale, S.Ü. İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları bölümünün hazırladığı, İSTEM adlı derginin altıncı sayısında yer almaktadır. Râşid Halifeler dönemindeki değişim konusu, farklı alt başlıklarla ve özet bir içerikle incelendiği bu makale çalışma boyunca en çok başvurulmuş kaynaklardan biri olmuştur.

¹ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (213/828), *es-Sîratu'n-Nebeviyye*, nşr. M. Es-Sekkâ, İ. el-Ebyârî, A. Selebî, Beyrût, 1426/2005.

² Vâkıdî, Muhammed b. Ömer (207/823), *Kitâbü'l-Meğâzî*, Beyrut, 2006.

³ Belâzürî, Ahmed. b. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Mahmud el-Ferdûsü'l-Azm, Dimeşk, 1939.

⁴ İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, 1997.

⁵ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (310/922), *Târîhu'l-Ümami ve'l-Mülûk*, Thk: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Beyrut, Thz.

⁶ İbnü'l-Esîr, İzzüddîn b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut.

⁷ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1990.

⁸ Varol, M. Bahaüddin, “*Râşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişim Üzerine*” İSTEM, Konya, 2005.

Yine Diyanet İslam Ansiklopedisinin onsekizinci cildinde yer alan, Mustafa Fayda imzalı “*Hulefa-yi Râşidin*”⁹ başlıklı madde, genel anlamda başvuru ve bibliyografya açısından önemli bir malzeme olmuştur.

Cem Zorlu’nun “*İslam’da İlk İktidar Mücadelesi*”¹⁰ adlı eserinden önemli ölçüde faydalanılmıştır. Bu eser, Hz. Peygamber’in vefatıyla ortaya çıkan hilafet meselesi ve bu meselenin nasıl aşıldığını anlatan, ince ayrıntı ve nokta tespitler açısından önemli bir başvuru kaynağıdır.

Bunlardan başka Ünal Kılıç’ın “*Şehir Yönetimi ve Valilik*”¹¹ adlı araştırması yine en çok kaynaklık eden eserlerden biridir. Adem Apak’ın, Hz. Osman dönemi siyaset ve yönetimini ayrıntılı bir şekilde ele aldığı “*Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*”¹² isimli eser den de oldukça faydalanılmıştır. Özellikle, Hz. Osman dönemi olaylarına ışık tutan bu eser, çalışmalarımızı aydınlatmıştır.

Mahmut Şakir’in, Ferit Aydın tarafından çevrilen “*Dört Halife*”¹³ adlı eseri, siyasî tarihin anlatılmasında kaynak olarak faydalanılan eserler arasındadır.

Türkçe kaynaklara gelince; Çağ yayınlarının yayımladığı “*Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*”¹⁴, Asım Köksal’ın “*İslam Tarihi*”¹⁵, Hasan İbrahim Hasan’ın “*Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*”¹⁶ ve Mevlânâ Şiblî’nin “*Asr-ı Saadet*”¹⁷, Philip Hitti’nin “*İslam Tarihi*”¹⁸ isimli eserlerin Türkçe olmalarından dolayı, anlaşılma yönünden bir zorluk çekilmedi.

Bunların dışında, daha güncel eserlere de başvurulmuştur. Yine Bahaüddin Varol’un “*Siyasallaşma Sürecinde Ehl-i Beyt*”¹⁹, İbrahim Sarıçam’ın “*Hz. Ebû Bekir*”²⁰, Halis Demir’in “*Devlet Gücünün Sınırlanması*”²¹, Mehmet Azimli’nin “*Halifelik Tarihine*

⁹ Fayda, Mustafa, “*Hulefa-yi Raşidin*,” DİA, İstanbul, 1998, 324–338.

¹⁰ Zorlu, Cem, *İslam’da İlk İktidar Mücadelesi*, Konya, 2002.

¹¹ Kılıç, Ünal, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi Ve Valilik*, Konya, 2004.

¹² Apak, Adem, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İstanbul, 2003.

¹³ Şakir, Mahmud, *Dört Halife*, çev. Ferit Aydın, İstanbul, 1994.

¹⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1986.

¹⁵ Köksal, Asım, *İslam Tarihi*, İstanbul, 2006.

¹⁶ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş, İstanbul, Kayıhan Yayınevi, 1985.

¹⁷ Şiblî, Mevlana, *Asr-ı Saadet*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 1978.

¹⁸ Hitti, Philip, *İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1989.

¹⁹ Varol, M. Bahaüddin, *Siyasallaşma Sürecinde Ehl-i İ Beyt*, Konya, 2004.

²⁰ Sarıçam, İbrahim, *Hz. Ebû Bekir*, Ankara, 1996.

²¹ Demir, Halis, *Devlet Gücünün Sınırlanması*, İstanbul, 2004.

*Giriş*²² adlı eseri, halife seçimleri ve halifelerin seçimindeki etkili olan unsurlar açısından, Ahmet Ağırakça'nın "*Hz. Ömer*"²³ ve "*Hz. Osman*"²⁴ isimli çalışmaları halifelerin yaşamlarındaki olayları detaylandırması yönünden yardımcı olmuştur. Hamidulliah'ın "*İslam Anayasa Hukuku*"²⁵ ve "*İslam'da Devlet İdaresi*"²⁶ adlı eserleri en çok faydalandığımız güncel eserlerden bazılarıdır.

Makale olarak, Ali Bakkal'ın "*Hz. Ebû Bekir'in Halife Seçilmesinde 'İmamlar Kureyştendir' Hadisinin Rolü Üzerine*"²⁷, yine Hüseyin Algül'ün "*Hz. Ebû Bekir'in Faaliyetlerine Genel Bir Bakış*"²⁸ ve Ahmet Güzel'in "*Hulefa-yi Râşidin Döneminde Halifelerin Halkla İlişkileri*"²⁹, M. Ali Kapar'ın "*İslâm'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*"³⁰ adlı eseri araştırmamız boyunca elimizden düşmeyen eserler arasında yer almıştır. Yine "*Hz. Peygamber'in Gerçekleştirdiği Toplum Yapısı ve Özellikleri*"³¹, başlıklı makalesi, araştırmamızda doğrudan olmasa da dolaylı olarak yardımcı olmuştur.

Çalışmalarımız boyunca her an elimizin altında olup, sık sık başvurduğumuz, çeşitli sözlük türlerinden de bahsetmek gerekir. İbn Manzur'un "*Lisânü'l-Arab*"³² 1, Mevlüt Sarı'nın "*el-Mevârid*"³³ i, TDK ve MEB'in "*Türkçe Sözlükleri*"³⁴ elimizden düşmeyen sözlüklerdir. Bunlardan başka Abdülbaki Güçlü'nün "*Felsefe Sözlüğü*"³⁵ ile Marshall Gordon'un "*Sosyoloji Sözlüğü*"³⁶ değişme ve siyaset sözcüklerinin kavramsal analizini yapmamızda faydalandığımız sözlüklerdir.

²² Azimli, Mehmet, *Halifelik Tarihine Giriş*, İstanbul, 2005.

²³ Ağırakça, Ahmet, *Hz. Ömer*, İstanbul, 2004.

²⁴ Ağırakça, Ahmet, *Hz. Osman*, İstanbul, 2004.

²⁵ Hamidullah, Muhammed, *İslam Anayasa Hukuku*, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1998.

²⁶ Hamidullah, Muhammed, *İslam'da Devlet İdaresi*, çev. Hamdi Aktaş, İstanbul, 1997.

²⁷ Bakkal, Ali, *Ebû Bekir'in Halife Seçilmesinde 'İmamlar Kureyş'tendir' Hadisinin Rolü Üzerine*, İSTEM, VI, 87-103.

²⁸ Algül, Hüseyin, "*Hz. Ebû Bekir'in Faaliyetlerine Genel Bir Bakış*", İSTEM, Konya, 2005, VI, 104-120.

²⁹ Güzel, Ahmet, "*Hulefa-i Râşidin Döneminde Halifelerin Halkla İlişkileri*", İSTEM, VI, 245-264.

³⁰ Kapar, M. Ali, "*İslâm'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*", İstanbul, 1998.

³¹ Kapar, M. Ali, "*Hz. Peygamber'in Gerçekleştirdiği Toplum Yapısı Ve Özellikleri*", Diyanet, Peygamberimiz Hz. Muhammed -Özel Sayı- Ankara, 2000.

³² İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, 1990, VI.

³³ Sarı, Mevlüt, *el-Mevârid*, İstanbul, 1982.

³⁴ TDK Türkçe Sözlük, Ankara, 1998, II, 1996; MEB Örnekleriyle Türkçe Sözlük, Ankara, 1996, IV.

³⁵ Güçlü, Abdülbaki, *Felsefe Sözlüğü*, "Değişim" Ankara, 2003.

³⁶ Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınbay, Derya Kömürcü, Ankara, 2005.

B- KONU

a) Siyaset ve Değişme Kelimelerinin Kavramsal Analizi:

Günümüzde eşanlamlı olarak kullandığımız “*siyaset*” ve “*politika*”, aslında iki ayrı dilden, iki ayrı anlam kökünden ve farklı iki kültürel ortamdan Türkçe’ye geçmiştir. Siyaset Arapça, politika ise köken olarak Yunancadır. Burada, önce her iki kelimenin sözlük anlamları, sonra da ıstılâhî anlamı üzerinde durulacaktır.

Siyaset; Arapça kökenli olup “*sâse*” fiilinden türetilmiştir. “*Sâse ve Sîse Aleyh*”; emretmek ve kendisine emredilmek demek olup, hadiste “*yesûsü*” kelimesi kullanılarak, “*İsrailoğulları, peygamberlerini yönetici kabul ederlerdi. Tıpkı ümerâ ve valilerin tebeâsını yönettiği gibi onların işlerine velayet ederlerdi.*” şeklinde geçmektedir.³⁷

“*Sâse’-d-Devâb*” şeklinde kullanıldığında; hayvanı tımar etmek, seyislik yapmak, terbiye etmek, “*Sâse’-l-Kavm*”; vali olmak demektir. “*Sâse’-l-Emr*”; idare etmek, işleri düzene koymak anlamlarına geldiği gibi³⁸; “*siyaset*” kelimesi de; seyislik işi³⁹, bir şeye hâkim olma, idare etme, politika anlamlarına gelmektedir.⁴⁰

Türkçe sözlüklerde ise siyaset kelimesine;

- 1- At yönetme ve at bakım işleri, seyislik⁴¹,
- 2- Devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatı, politika, yönetim bilgisi, siyasa⁴²,
- 3- Bir ülke yöneticilerinin yetkilerini kullandıkları alanlarda uygulamaya geçirdikleri görüşlerin tümü⁴³,
- 4- Devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş veya anlayış, bu konuda takip edilen yol, yöntem⁴⁴,

³⁷ İbn Manzur, VI, 108.

³⁸ İbn Manzur, VI, 108; Sarı, 795.

³⁹ İbn Manzur, VI, 108.

⁴⁰ İbn Manzur, VI, 108; Sarı, 795.

⁴¹ Çağbayır, Yaşar, Ötüken Türkçe Sözlük, İstanbul, 2007, IV, 4270.

⁴² Çağbayır, IV, 4270; Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2005, III, 2814; TDK Türkçe Sözlük, Ankara, 1998, II, 1996; *MEB Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, IV, 2569.

⁴³ Çağbayır, IV, 4270.

⁴⁴ Ayverdi, III, 2814; Çağbayır, IV, 4270; TDK Türkçe Sözlük, II, 1996.

5- Eskiden suç işleyenlere karşı uygulanan ceza, özellikle idam cezası⁴⁵, anlamları verilmektedir.

Politika kelimesinin ise Yunancası; “*Politike*”, İtalyancası; “*Politica*”, İngilizcesi; “*Politics*” olup eski Yunan’da şehir anlamına gelen “*polis*” kelimesinden türemiştir.⁴⁶ Politika; siyasal şeyler, vatandaşlık hakkına ilişkin şeyler, devleti, devlet yapısını, siyasal rejimi, cumhuriyeti, egemenlik hakkını ilgilendiren şeylerdir.⁴⁷

Polis, basit bir şehir olmayıp ortak işleriyle bütün vatandaşların ilgilenmelerinin hem bir hak, hem de bir vazife kabul edildiği ve insanların vatandaşı olmaktan gurur duydukları bir siyasî topluluktur. Sonuç olarak politika, şehir devletiyle ilgili ortak işler anlamına gelmektedir.⁴⁸

Yukarda görüldüğü üzere, siyaset ve politika kelimelerini eşanlamlı olarak kullanıyoruz. Ancak ikisinin de kökeni ve içinden çıktığı kültürel ortam farklıdır.

Siyasetin sistematik olarak analizinin Eflatun ve Aristo ile başladığı kabul edilir. Her iki düşünür de siyaseti; “*toplumu etkileyen genel konulara ilgi ya da kamu yararına yönelik faaliyet*” olarak tanımlamışlardır.⁴⁹ Kendisi de Atina şehir devletinde yaşayan Aristo, politikayı; “*en yüce ve en anlamlı beşeri faaliyet ve insan mutluluğunu gerçekleştirme sanatı*” olarak tanımlamıştır.⁵⁰ Ona göre şehir devleti, kamu yararını, yurttaşlık değerlerini ve ahlaki olgunluğu gerçekleştirmek için kurulmuştur. Aristo, insanoğlunun doğasını açıklarken, onu bir “*siyasal hayvan*” olarak nitelendirmiş, poliste yaşamının insanoğlunun doğallığının en üst düzey bir sonucu olduğunu ve poliste en yüksek ahlaki değerlere ulaşılabileceğini, dolayısıyla ona en çok yakışan siyasal düzeyde örgütlenmeyi, şehir devletinin oluşturduğunu ifade etmiştir.⁵¹

İslâm Âlimleri siyaseti “*Hilafet-İmamet*” meselesi olarak görmüşler, Hilafetin, aklen ve şer’an varlığında ittifak etmişlerdir. Yönetim konusu “*el-Emru bi’l-Ma’ruf ve’n-Nehyü ani’l-Münker*” kapsamında görülmüş, “*Allah’a Resulü’ne ve sizden olan Ulu’l-Emr’e itaat edin*”⁵², “*Onların işleri şûrâ ile dir.*”⁵³, “*Onlarla işler hususunda istişâre et.*”⁵⁴ gibi

⁴⁵ Çağbayır, IV, 4270; Ayverdi, III, 2814; *MEB Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, IV, 2569.

⁴⁶ Çağbayır, IV, 3878; Türköne, Mümtaz’er, *Siyaset*, Ankara, 2006, 4.

⁴⁷ Eryılmaz, Bilal, “*Siyaset*” *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, İstanbul, 1990, III, 423.

⁴⁸ Türköne, 4.

⁴⁹ Eryılmaz, III, 423.

⁵⁰ Türköne, 4.

⁵¹ Vergin, Nur, *Siyasetin Sosyolojisi*, İstanbul, 2003, 29.

⁵² Nisâ 4: 59.

⁵³ Şûrâ 42: 38

ayetlerle, muhtelif hadis-i şerifler ve peygamberimizin uygulamaları, Hz. Peygamberden sonra sahabenin, başlarına halife seçmeleri bu konunun delilleri sayılmıştır.⁵⁵ Sosyolojinin kurucusu kabul edilen İbn Haldun ise siyaseti “*devlet yönetiminde izlenen yol*”⁵⁶ olarak tanımlamıştır.

Artık eşanlamlı hale gelen siyaset ve politika kelimeleri, günümüzde dar anlamda devlet yönetimi, geniş anlamda ise, kamu yönetimi, siyasî partiler, bürokrasi vb. demektir.

Değişim ve değişme: Türkçe sözlüklerde;

1- Değişmek işi, tahavvül, başka bir biçim veya duruma girme⁵⁷,

2- Belirli bir zaman dilimi içinde meydana gelen değişikliklerin bütünü⁵⁸,

3- Üretilen malların başka mallar veya para karşılığı değiştirilmesi, mübadele⁵⁹ anlamlarına gelmektedir.

Felsefi olarak değişim kavramı “*bir durumdan başka bir duruma geçme, var olanların olduklarından başka bir şekle ve duruma geçmeleri*”⁶⁰ olarak tanımlanabilir. Ayrıca değişme kavramı sırasıyla; “*zaman içinde ard arda gelişi, değişme boyunca kendi kendisiyle görelî olarak aynı kalan bir şey ya da tözü, bu tözün sahip olduğu özellikler bakımından sergilediği farklılıklar ve belli bir yön ya da doğrultuyu*”⁶¹ içerir.

“*Aynı nehre iki defa giremeyiz*” diyen Heraklit, değişim problemiyle ilk uğraşan düşünür olmuştur. Değişmenin ezeli ve ebedi olduğunu, evrenin zorunlu ve tartışılmaz bir olgusuna karşılık geldiğini kabul eden Aristo değişmeyi ayrıntılı bir biçimde ele almıştır. Ona göre çevremizde gördüğümüz şeyler sürekli olarak değişmektedir.⁶²

Modern dünyada artık anlaşılmıştır ki toplum hiçbir zaman statik değildir. Siyasal, sosyal ve kültürel değişimler aralıksız devam etmektedir. Değişimin kaynağı, koydukları yasalar ya da yürüttükleri politikalar aracılığı ile siyasî yönetimler olabileceği gibi sivil toplum kuruluşlarına katılan vatandaşlar veya teknolojik gelişmeler de olabilir.⁶³

⁵⁴ Al-i İmrân 3: 159.

⁵⁵ İbn Haldûn, Mukaddime, çev. Halil Kendir, Ankara, 2004, I, 271.

⁵⁶ Eryılmaz, 424.

⁵⁷ TDK Türkçe Sözlük, 541; Ayverdi, I, 650.

⁵⁸ TDK Türkçe Sözlük, 541; Çağbayır, I, 1131.

⁵⁹ TDK Türkçe Sözlük, 541; Ayverdi, I, 650; Çağbayır, I, 1131.

⁶⁰ Güçlü, 339.

⁶¹ Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, “Değişim”, 437.

⁶² Cevizci, 437.

⁶³ Marshall, 136.

İslam Tarihindeki siyasî değişim, Hz. Peygamber'den itibaren, hep gelişim ve olgunlaşma şeklinde olmuştur. Hz. Peygamber ihtiyaç duyduğu siyasî ve idarî düzenlemeleri, *Medine Sözleşmesi*'nden başlayarak yeri geldikçe tedricî olarak yapmıştır.

Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamberden devraldığı yapıyı ihtiyaç duyulduğu kadar ilavelerle geliştirmiş, ancak ana yapıyı korumuştur. Ancak en büyük siyasî değişim halifelik usulüne geçilmesi ve müslümanların yöneticilerinin “Halife-i Rasûlullah” olarak adlandırılmasıyla Hz. Ebû Bekir'in başa geçmesi olmuştur. Asıl kurumsal değişim Hz. Ömer zamanında gerçekleşmiştir. Irak, İran, Suriye, Filistin ve Mısır'ın fethedilmesiyle daha organize bir devlet yapısına ihtiyaç duyulmuş, ilk defa divan teşekkül etmiş, gayri resmi danışma heyeti oluşturulmuş ve toplantıları yapılmıştır. Yeni fethedilen yerlerdeki halkın kültürleriyle etkileşim olması, coğrafyanın ve nüfusun çok artması, gayri Müslimlerin toplumun içinde çoğalması, adaleti tesisteki güçlükler yeni bir örgütlenmeyi gerekli kılmış, Hz. Ömer devleti adeta yeniden kurmuş ve adaletin temsilcisi olmuştur.

Hz. Osman, Hz. Ömer devri uygulamalarını ve fetihleri devam ettirmiş, ihtiyaca binaen bazı ilavelerde bulunmuştur. Hz. Ali dönemi daha çok iç mücadelelerle geçmiştir. Ancak Hz. Ali bir takım siyasî nedenlerle yönetim merkezini Medine'den Kûfe'ye taşımıştır. Şartların ve toplumsal değişimin sonucunda Hz. Ali döneminde devletin Hz. Peygamber ve ilk üç halife dönemindeki gibi yönetilmesi zorlaşmıştır.

Hz. Peygamberden sonra, yönetim konusunda övgü ve örnek göstermede Hulefa-i Râşidîn ile sınırlı kalmıştır. Emevilerle birlikte başlayan sonraki dönemlerde ise saltanat usulüne dönülmesi ve baskıcı yönetimlerin iş başına gelmeleri; İslâm âlimlerini, yönetim şekli ve başa geçmenin yöntemleri gibi siyaset biliminin teorik ana konularıyla uğraşmaktan çok, pratikteki siyasî uygulamalarla, adaletle hükmetme konularına yoğunlaşmaya sevk etmiştir.

b) Hz. Peygamber Dönemi Siyasî Yapılanma Ve Özellikleri:

Mekke'de Risâlet'in başlangıcından itibaren 13 yıllık geçen süre çalkantılı olaylar ve türlü eziyetlerle geçmiş, bu durum Hz. Peygamber ve ashabına huzurlu bir hayat hakkı tanımamıştır. Müslümanlar, Medine'ye hicret ettikten sonra yeni bir yaşantı ve nizamı kavuşmuştur.

Hız. Peygamber, Muhâcirler ve Ensar'ı kardeşlik sözleşmesiyle birleştirerek⁶⁴, sağlam bir toplumun ilk temellerini atmıştır. Böylece evlerini ve mallarını terk eden Muhacirlerin barınma ve iâşe problemleri ilk etapta kendiliğinden çözüme kavuşmuştu. Ensar kendilerine misafir olan müslüman kardeşlerini ağırlamak için yarışıyorlardı.⁶⁵ Din kardeşliğinin ihdasıyla birlikte, o dönemin toplumunun önemli bir tabusu da yıkılmış oldu. Din kardeşliği nesep ve kabile kardeşliğinin önüne geçmişti.⁶⁶

Ne var ki Medine'deki tek topluluk Ensar'dan ibaret değildi. Medine'de, Müşrik Araplar, Yahudiler ve az sayıda da olsa Hristiyanlar bulunmaktaydı. Şehrin ekonomisine hemen hemen Yahudiler hâkimdi. Muhacirlerin hiçbir şeylerinin olmaması, Ensarın da mal varlıklarını ve gelirlerini onlarla paylaşmaları sonucunda müslümanlar iktisadi açıdan zor bir döneme girdiler.

Hız. Peygamber, diğer toplulukların temsilcileriyle bir araya gelerek, onlara Medine'de bir şehir devleti kurmayı önerdi. Dünyada türünün ilk örneği olan yazılı bir Anayasa hazırlandı ve oy birliği ile Hız. Muhammed devlet başkanı seçildi. Bu anayasa din ile dünyayı ayırmayarak, halkın bütün sorunlarıyla ilgilenmiş ve müslümanları dini meselelerde Kur'an ve Sünnet otoritesi altında toplayarak gayr-i müslimleri inançları hususunda özgür bırakmıştır.⁶⁷

Bundan böyle toplumu ve fertleri ilgilendiren bütün konular bu yazılı anayasaya bağlandı. Gayr-i Müslimlerin hak ve özgürlükleri anayasada yerini aldı ve herkese eşit haklar tanındı. Anlaşmaya göre, bundan böyle şehrin savunmasını da hep beraber yapacaklardı.⁶⁸

Hız. Muhammed, devlet başkanı seçilirken, bunun için bir süre belirlenmemiş, hayat boyu için seçilmişti. Muhammed Hamidullah'a göre "*bu devlet, ne bir cumhuriyet, ne de krallık idi. Bilakis her ikisini birleştirici bir nitelikteydi.*"⁶⁹ Hız. Peygamber, hem peygamberlik, hem de devlet idaresini elinde bulunduran siyasî otorite idi.⁷⁰ Hem mescidde namazı kıldırır, hem de orduya komutanlık ederdi. Bir yandan toplumu dini ve ahlaki yönden eğitirken, diğer yandan kadılık yapardı.

⁶⁴ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, I, 261.

⁶⁵ Belâziirî, I, 270.

⁶⁶ Câbirî, Muhammed Abid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1997, 180.

⁶⁷ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Anayasa Hukuku*, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1998, 24.

⁶⁸ Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, Çev. Cemal Aydın, Ankara, 1996, 15.

⁶⁹ Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, 23.

⁷⁰ Hitti, I, 209.

10/631 yılında İslâm topraklarının genişleyip başka kabilelerin İslâm hâkimiyetine girmesiyle, o bölgelere yönetici gönderme ihtiyacı doğmuştu. Hz. Peygamber, her kabileden seçkin kimseleri bölge idarecisi olarak görevlendirirken⁷¹, görev verdiği kişilerde ilk etapta iki vasıf arıyordu: Liyakat ve Ehliyet. Eğer sonradan bir yetersizlik görürse geri çağırır ve daha liyakatlisini gönderirdi. Ashabı görev istemekten sakındırması⁷², yaşları genç de olsa ehliyet sahibi olanları görevlendirmesi⁷³ bu özelliklere ne kadar kıymet verdiğinin de bir göstergesidir.

Hz. Peygamber, hakkında vahiy bulunmayan konularda istişâreye başvurur, görevlendirdiği vali ve komutanlara da istişâre etmelerini tavsiye ederdi. Kendisinin de devlet işleri konusunda danıştığı, değişmeyen seçkin danışmanları vardı. İbn Abbas şöyle demektedir: “*Ebû Bekir ve Ömer Hz. Peygamber’in iki bakanıydı.*” Genellikle, idarî kararlar için bütün kabilelerin reislerini çağırır, onlarla istişâre ederdi.⁷⁴

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, en çok istişâre ettiği kişilerdi. Onlara: “Allah’a yemin ederim ki, siz ikiniz bir işte anlaşsanız, size muhalefet etmezdim” diyerek ne kadar güvendiğini anlatmak istemiştir.⁷⁵

Bedir savaşının ardından alınan esirlerin durumu konusunda ashabıyla istişâre etmiş, Hz. Ebû Bekir fidyeye karşılığında serbest bırakılmaları, Hz. Ömer ise öldürülmeleri fikrini ortaya atmıştı. Neticede Hz. Peygamber birinci görüşü uygulamıştı.⁷⁶ Kur’an-ı Kerim’de bu konuya şu sözlerle temas edilmiştir: “*İşler hakkında onlara danış...*”⁷⁷ “*Onların işleri aralarında danışma iledir.*”⁷⁸

Hz. Peygamber, idarî görevlileri tayin ederken onlara bir takım tavsiyelerde bulunmuş, halka nasıl davranmaları gerektiği konusunda öğütler vermiştir. Mesela Cünd valiliğine atadığı Muâz b. Cebel ve yanındakilere şu sözleri söyledi: “*Kolaylık gösteriniz, güçlük çıkarmayınız, sevindirici şeyler söyleyiniz, ürkütmeyiniz, birbirinizle uyuşma*

⁷¹ Özel, Ahmet, “*Hz. Muhammed*”, DİA, İstanbul, 2005, XXX, 434.

⁷² Buhâri, *Sahih, İman*, 1; Ebû Zer ve amcası Abbas’ın görev taleplerini geri çevirmişti, Kılıç, Ünal, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi Ve Valilik*, Konya, 2004, 125.

⁷³ Osman b. Ebi’l-Âs Tai’f’e vali tayin edildiğinde 18 yaşında idi. Vâkidî, *Kitâbü’l-Meğâzî*, Beyrut, 2006, 641; Kılıç, 127.

⁷⁴ Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, 165.

⁷⁵ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, I, 379.

⁷⁶ Şiblî, Mevlânâ, *Asr-ı Saadet*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 1978, IV, 210.

⁷⁷ Al-i İmran 3: 159.

⁷⁸ Şûrâ 42: 38.

halinde olunuz ve ihtilaf etmeyiniz.” Bununla da yetinmeyerek, Muâz ata binerken ona: “herkese karşı güzel huyla muamele et” dedi.⁷⁹

Hz. Peygamber döneminde idarî işlerde, taşra valilerine, hâkimlere, öğretmenlere, vergi memurlarına, çarşı-pazar murakıplarına... vs rastlanmaktadır.⁸⁰ Hz. Peygamber Yemen’e, hakkında *“bilginler Allah’ın huzurunda hazır olduklarında, Muâz onların arasında bulunacaktır”* dediği Muâz b. Cebel’i kadı tayin etmişti.⁸¹ Ebû Ubeyde b. Cerrah’ı Bahreyn’e, Ebû Musa el-Eş’arî’yi Yemen’e, vergi memuru olarak göndermiştir.⁸² Beytûmal görevlileri ise Hz. Ömer ve Hz. Bilâl, zekât kâtibi ise Zübeyr b. Avvâm idi.⁸³ Zeyd b. Sâbit, Hz. Peygamber’in kâtipliğini yapmıştır. O, İslâm’a davet mektuplarını, anlaşmaları, emirnameleri ve hadisleri yazmıştır.⁸⁴

Görüldüğü gibi bu dönemde idarî işlerde sınırlı sayı ve çeşit de olsa görevlendirmeler olmuştur. Hz. Peygamber’in görevlendirdiği isimlere dikkat edilecek olursa, hemen hepsinin idarî ve ilmî yeterliliklerinden şüphe duyulmayacak şahsiyetler olduğu görülür. Hz. Peygamber, sağlam temelli, adil ve güvenilir bir devlet yönetimi sergilemiş, Râşid Halifeler de bu yönetimi devam ettirme gayreti içinde olmuşlardır.

⁷⁹ Şiblî, I, 449–450.

⁸⁰ Hamidullah, *“İslâm Anayasa Hukuku”*, 165.

⁸¹ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, I, 369.

⁸² Şiblî, I, 451; Demir, 68.

⁸³ Demir, 63.

⁸⁴ Şiblî, I, 443.

I. BÖLÜM

RAŞİT HALİFELER DÖNEMİNDEKİ SİYASİ DEĞİŞİMİN YANSIMA ALANLARI

A-HALİFE SEÇİMLERİ:

Hz. Peygamber'in vefatının ardından ümmeti bekleyen en büyük problem İslâm devletini kimin yöneteceği idi. İslâm tarihi boyunca ümmeti yönetmek adına pek çok kanlı savaşlar olmuş ve hilafet elden ele geçmiştir. İlk halifenin seçiminden itibaren bu konuda zaman zaman anlaşmazlıklar olmuş ve İslâm toplumunda siyasî ve itikadî fırkalar baş göstermiştir. Şehristânî'nin deyişiyle, “İslâm'da dini hususlardan hiç birinde, hilafet meselesinde olduğu kadar, taraflar birbirine karşı silaha sarılmamışlardır.”⁸⁵

Hz. Peygamber'in ardından göreve gelen Râşid Halifeler de peygamberlik dışında, devleti onun gibi idare etmeye çabaladılar. En önemlisi bu dört halife İslâm toplumunda hem dini kişilikleri hem de liyakatleri açısından ön plandaki şahıslardı. Onlardan sonra gelen idarecilerin hepsi için aynı şeyi söylemek mümkün görünmemektedir. Hataları vahiyle düzeltilen bir peygamberin yönettiği devlet elbette ki onun ardından aynı şekilde yönetilemeyecekti. Hem vahiy kesilmişti hem de o son peygamberdi⁸⁶ ve vefatından önce yerine gelecek kişi ve onun nasıl seçileceği ile ilgili hiçbir bilgi bırakmamış veya imada bulunmamıştı. Bütün bunları ümmetine havale etmişti.⁸⁷

Hz. Peygamber vefat ettiğinde en yakın akrabaları, amcasının oğlu Ali ve amcası Abbas idi. Daha Hz. Peygamber hayatta iken Hz. Abbas, Hz. Ali'ye gidip peygambere bu işi sormasını tavsiye etmiş, fakat Hz. Ali bunun reddedilmesi halinde hilafet kapısının kendilerine ebediyen kapatılacağını ileri sürerek buna yanaşmamıştır.⁸⁸

⁸⁵ Şehristânî, Muhammed b. Abd'i-Kerim b. Ebî Bekr Ahmed, el-Milel ve'n-Nihâl, çev. Mustafa Öz, İstanbul, 2008, 35; Hitti, I, 210.

⁸⁶ Ahzâb 33: 40.

⁸⁷ Hitti, I, 210.

⁸⁸ Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, 121; Köksal, Asım, *İslâm Tarihi*, İstanbul, 2006, VIII, 290.

Görüldüğü gibi hilafet meselesi insanların kafalarını meşgul ediyordu. Hz. Peygamber'in İrtihalinin ardından kimi nasıl seçecekleri konusunda görüş ayrılıkları baş göstermişti.

İlk halifenin göreve gelme sürecinde yaşananlar, bize ilk müslümanların cahiliye olgularından hala vazgeçemedikleri konusunda bir fikir vermektedir. Zira Hz. Peygamberin vefatının hemen ardından ortaya çıkan bazı kimseler liderliğin kendi ailelerinde olması gerektiğini savunmuşlardır. Bunlardan biri de Ümeyye Oğullarına mensup olan Ebû Süfyândır. Halk Ebû Bekir'e bey'at etmek üzere bir araya geldiğinde, Ebû Süfyân: “*ben öyle bir toz duman görüyorum ki bunu ancak kan dindirebilir. Ey Abdümenaf soyundan gelenler, Ebû Bekir nasıl olur da sizin işlerinizi çekip çevirebilir? Ali ve Abbas nerede?*” diyerek Hz Ali'ye dönmüş ve: “*uzat elini sana bey'at edeyim*” demiş, Hz. Ali ise onu azarlayarak “*Allah'a yemin ederim, sen bununla ancak fitneyi körüklemeyi arzuluyorsun. Bizim senin nasihatine ihtiyacımız yoktur*” demiştir.⁸⁹

Ensar ve muhacirlerin arasında şiddetli tartışmaların geçtiği Benî Sâide toplantısında⁹⁰ Ensardan bir zatın söylediği ve Hz. Peygamber'e atfedilen “İmamlar Kureyş'tendir”⁹¹ sözünün ortaya atılması da asabiyet konusunun ilk müslümanlar arasında hala canlılığını yitirmediği anlamına gelmektedir. Bu söz gerçekten Sakîfe'de telaffuz edilmiş midir? Yoksa farklı bir şekilde, Kureyş'in gücünden bahsedilerek imamın ancak Kureyş'ten olursa halkın bey'atının alınabileceği görüşü mü ileri sürülmüştür? Bu konuda hem raviler hem de olayı değerlendiren tarihçiler arasında tam bir birlikten söz edilemez.⁹²

M. Saîd Hatipoğlu'na göre, Hz. Peygamber'in “İmamlar Kureyşten olacaktır” şeklinde bir hüküm verdiğini o ana kadar Ensar'ın duymamış olmasının mümkün olmayacağını belirterek, bu sözün Sakîfe toplantısında kullanılmadığını ileri sürenlerin tarihi açıdan yanlış yaptıklarını düşünmektedir.⁹³ Ona göre Sakîfe'de Hz. Ebû Bekir'in: “Araplar bu emirlik işini ancak Kureyşli şu cemaate tanırlar. Onlar, Arapların neseb ve mevki bakımından ortada olanıdır” demiştir.

⁸⁹ Belâzürî, II,15; Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Ümeme ve'l-Mülûk*, Thk: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Beyrut, Thz. II, 209; İbnü'l-Esîr, İzzüddîn b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târih*, Beyrut, 1965, II, 298–299.

⁹⁰ Ayrıntı için bakınız: Cem Zorlu, *İslâm'da İlk İktidar Mücadelesi*, Konya, 2002, 79–135.

⁹¹ İbn Hanbel, Ahmet, Müsned, Beytü'l-Efkâr, Lübnan, 2004, 184/3, 12931.

⁹² Belâzürî, II, 8; İbnü'l-Esîr, II, 300; Bu konuda daha geniş bilgi için bkz; Ali Bakkal, *Ebû Bekir'in Halife Seçilmesinde “İmamlar Kureyş'tendir” Hadisinin Rolü Üzerine*, İstem, VI, 87–103.

⁹³ Hatipoğlu, Mehmet Saîd, “*Hilâfetin Kureyşliliği*”, A.Ü.İ.F. Dergisi, Ankara, 1978, 157.

Bize göre de bu olay böyle gerçekleşmiştir. Kavmiyetçiliği hiçbir şekilde hoş görmeyen Hz. Peygamber'in bu sözü sarf etmiş olması ve Sahabe'nin de bunu kullanması asla düşünülemez.

Sakîfe toplantısında bir ara biri muhacirlerden diğeri ensardan olmak üzere iki halife seçilmesi teklif edildi. Hazrec'den Hubâb b. Münzir: “Bir emir bizden bir emir sizden olsun!”⁹⁴ demiş, fakat başta Hz. Ebû Bekir olmak üzere sahabe bu öneriyi, tartışmaya dahi açmadan, geri çevirmiştir. Sakîfe toplantısında, uzun tartışmalar ve çekişmelerin sonunda Hz. Ebû Bekir halife seçildi.⁹⁵ Bu kararın alınmasında Hz Ebû Bekir'in Kureyşli olmasının yanında, O'nun İslâm'ın başlangıcından itibaren Hz. Peygambere olan yakınlığı, güvenilirliği, mağara arkadaşlığı, Hz. Peygamberin hastalığı sırasındaki imameti, İslâm'a ve müslümanlara hizmetleri ve kişisel özellikleri daha büyük bir rol oynamıştır.

Hız. Ebû Bekir 13/634'de hastalandı. 15 gün süren hastalığının neticesinde vefat etti. Halifeliği 2 yıl, 3ay, 10 gün sürdü. Hz. Âişe'nin evinde Rasûlullah'ın kabrinin yanına defnedildi.⁹⁶

Hız. Ebû Bekir, hastalandığı zaman, halefini belirlemek ve ilan etmek için bir çabaya girdi. Ona göre, ölmeden bir isim belirlemek, hem kendinden sonra fitnenin çıkmayacağı ve hem de müslümanların yeni birini seçinceye kadar doğacak idarî boşluğun önünü keseceği anlamına geliyordu. Aklındaki tek isim ise Hz. Ömer idi. Öncelikle Abdurrahman b. Avf'ı yanına çağırarak: “*bana Ömer hakkındaki görüşünü söyle*” dedi. Abdurrahman: “*o senin de gördüğünden daha değerlidir. Ancak bir parça sertliği vardır.*” dedi. Bunun üzerine Ebû Bekir şu açıklamayı yaptı: “*Bunun nedeni onun beni yumuşak görmesidir. Halife olunca yumuşar.*” daha sonra Osman b. Affan'ı çağırarak aynı şeyleri ona da sordu. Onun cevabı tereddütsüz şöyle oldu: “*onun gizledikleri açığa vurduklarından daha hayırlıdır. Aramızda onun gibisi yoktur.*”⁹⁷

Bir süre sonra Hz. Osman'ı tekrar çağırarak şunları yazdırdı:

“*Bismillahirrahmanirrahim,*

⁹⁴ İbn Sa'd, III, 182; Belâzürî, II, 8; İbnü'l-Esîr, II, 302; Kapar, *İslâm'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim sistemi*, 41.

⁹⁵ İbn Sa'd, III, 182; Taberî, II, 516; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî -Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş, İstanbul, Kayıhan Yayınevi, 1985, II, 14, 127; Şiblî, IV, 37; Zorlu, 110-112; Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, 122-123.

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, II, 418-420 Beyrut, 1965.

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, II, 389; Şiblî, IV, 129.

Ebû Bekir b Ebû Kuhâfe'den müslümanlara taahhüttür. Şöyle ki: Ömer b. Hattab'ın size halife olmasını istiyorum. Adil davranacağını ümit ve temenni ediyorum, eğer zulüm ederse ben gaybı bilemem. Ben sizin için hayırlı olanı tavsiye ediyorum."⁹⁸

Sonra yazdırdıklarını okuttu. Tekbir getirdi ve vasiyetin halka tebliğini istedi. Vasiyet tebliğ edildikten sonra yanında bulunanlara seslendi: "Size bir kişiyi halife olarak teklif ediyorum ki, o benim akrabam değildir. Ömer b. Hattâb'ı halife kabul ediyor musunuz?" Hep birden: "Kabul ediyoruz." cevabını verdiler.⁹⁹ Böylece Hz. Ebû Bekir'in ardından hiçbir ihtilaf çıkarmadan Hz. Ömer'e bey'at edildi.¹⁰⁰

Hz. Ömer, on yılı aşkın bir sürede hiçbir ihtilafa meydan vermeden devleti idare etti. Ve 23/644 yılında Muğîre b. Şûbe'nin kölesi Ebû Lü'lü tarafından bıçaklandı.¹⁰¹

Ashâb, yaralı olarak yatan halifeye gelerek yerine birini tayin etmesini istediler. O da, Ebû Ubeyde hayatta olsaydı onu halife adayı göstereceğini, yine vefat etmemiş olsaydı, Hz. Peygamber'in onun için "Allah'a şiddetle muhabbet besleyen kişi" olduğunu söylediği Ebû Huzeyfe'nin kölesi Sâlim'i aday gösterebileceğini söyledi.¹⁰²

Müslümanlar ondan oğlu Abdullah'ı halef tayin etmesini istediklerinde "bir evden bir kurban yeter"¹⁰³ karşılığını vererek, bu işin ne denli zor olduğunu belirtmekle birlikte, aslında hilâfetin saltanata dönüşmesini de engellemiş oldu. Buna mukabil Aşere-i Mübeşşere'den altı kişiye, aralarından birini halife seçmek üzere bu işi havale etti. Oğlu Abdullah'ı da halife seçilmemek şartı ile dengeyi sağlamak üzere, bu şûrâda görevlendirdi.¹⁰⁴ Bu altı kişi şunlardır: "Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Sa'd b. Ebû Vakkas, Hz. Zübeyr b. Avam, Hz. Talha b. Ubeydullah ve Hz. Abdurrahman b. Avf."¹⁰⁵

Hz. Ömer, ölüm döşeğinde iken bu adayları yanına çağırды. Kendi akrabalarını halkın başına getirmemelerini tembih etti.¹⁰⁶ Heyet üyelerini bir yerde toplamakla Mikdâd b.

⁹⁸ Şiblî, IV, 130, Hasan İbrahim Hasan, II, 128, Hamidullah, *el-Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye*, Beyrut, 1985, 405.

⁹⁹ İbnü'l-Esîr, II, 390;Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 63-64.

¹⁰⁰ İbn Sa'd, III, 182.

¹⁰¹ Taberî, IV, 190; Şiblî, IV,319.

¹⁰² Taberî, IV, 227, 228; İbnü'l-Esîr, III, 34; Apak, Âdem, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, İstanbul, 2003, 85-86.

¹⁰³ Taberî, IV, 228; İbnü'l-Esîr, III, 34; Fayda, Mustafa, "Hulefa-yi Raşidin," DİA, İstanbul, 1998, XVIII, 326; Hasan, II, 128.

¹⁰⁴ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1990, VII, 145.

¹⁰⁵ İbn Sa'd, Muhammed, *et-Et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, 1997, III, 61; Taberî, IV, 228; İbnü'l-Esîr, III, 35; Hasan İbrahim Hasan, II, 128;Şiblî, IV, 320; Hitti, I, 274; Apak, 86; Azimli, Mehmet, *Halifelik Tarihine Giriş*, İstanbul, 2005, 102; Fayda, *Hulefa-yi Raşidin*," DİA, XVIII, 326.

¹⁰⁶ Taberî, IV, 229; İbnü'l-Esîr, III, 27.

Esved'i, seçim sonuçlanıncaya kadar rahatsız edilmemelerini sağlamakla Ebû Talha el-Ensârî'yi, cemaate namaz kıldırmakla Süheyb-i Rûmî'yi görevlendirdi.¹⁰⁷

Şûrâ Heyeti, bir araya geldikten sonra Abdurrahman b. Avf adaylıktan çekildi. Diğerleri onu hakem olarak atadılar. Sa'd b. Ebî Vakkâs, Zübeyr ve Talha da adaylıktan feragat ettiklerini açıkladılar. Geriye Hz. Osman ve Hz. Ali kalmıştı. Abdurrahman ikisi hakkında muhacir ve ensarın ileri gelenleriyle, ordu komutanlarıyla görüşmeler yaptı.¹⁰⁸

Üç gün süren bu görüşmelerden sonra halkı mescidde topladı. Hz. Osman ve Hz. Ali'ye ayrı ayrı, Allah'ın Kitabına, Rasûl'ün sünnetine uyup uymayacaklarını ve daha önceki iki halifenin yolundan gidip gitmeyeceklerini sordu. Hz. Ali "gücümün ve bilgimin yettiğince" dedi. Hz. Osman hiç tereddüt etmeden "evet" dedi. Bu cevap onun bütün azaların oylarını almasını sağladı. Hitti, Hz. Osman'ın tercih edilmesinin bir başka sebebinin ise, yaşça Hz. Ali'den daha büyük olduğunu söylüyor.¹⁰⁹ Neticede Hz. Osman üçüncü Râşid Halife seçildi.¹¹⁰

Hz. Osman, altı yıllık çok başarılı bir ilk dönemin ardından, son altı yılının karışıklıklar ve fitneye sebebiyet verecek olaylarla geçen halifeliğini, ne acıdır ki, evinde şehit edilerek noktalamıştır. Pek çok olayın neticesinde Kûfe, Basra ve Mısır'dan gelerek evini kuşatan bir grup isyancı halifeyi hanımının gözleri önünde hunharca katlettiler.¹¹¹

Hz. Osman kendisinden sonra kimin halife olacağı ile ilgili bir çalışma yapmamıştı. İsyancıların da Hz. Osman'ı şehit etmek ve sonrasında halifeyi belirlemek noktasında bir planları yoktu. Herkeste büyük bir şaşkınlık meydana gelmişti. Halk mescide toplandı ve teklifi Hz. Ali'ye götürmeye karar verdi.¹¹² Hz. Ali önce bunu kabul etmek istemedi. Fakat isyancıların başını çektiği bir grubun baskıları sonucunda kabul ederek dördüncü halife oldu. Bir kısım sahabenin Medine'den ayrılmasına¹¹³ ve kendisine açıkça muhalefet edenlerin bulunmasına karşın yine de ona bey'at edildi.¹¹⁴

¹⁰⁷ Taberî, IV, 229; İbnü'l-Esîr, III, 27; Hasan İbrahim Hasan, II, 128; Fayda, "Hulefa-yi Raşidin" DİA XVIII, 326, Apak, 88.

¹⁰⁸ Apak, 89–90; Fayda, *Hulefa-yi Raşidin*," DİA, XVIII, 326.

¹⁰⁹ Hitti, I, 274.

¹¹⁰ İbn Sa'd, III, 62–63; Taberî, IV, 229–232; İbnü'l-Esîr, III, 37; Şiblî, V, 10; Fayda, *Hulefa-yi Raşidin*," DİA, XVIII, 326; Apak, 92; Azimli, 104.

¹¹¹ İbn Sa'd, III, 19; Taberî, IV, 394; İbnü'l-Esîr, III, 90; İbn Kesîr, VII, 191; Şiblî, V, 36.

¹¹² Taberî, IV, 432.

¹¹³ İbn Kesîr, , VIII,226–227.

¹¹⁴ İbn Sa'd, III, 31; Belâzürî, VII, 399; Şiblî, V, 76; Fayda, *Hulefa-yi Raşidin*," DİA, XVIII, 327.

Râşid Halifeler döneminde gerçekleşen halife seçimlerinde şu noktalara dikkat edilmelidir:

1- Her halifenin seçilmesi farklı şekilde olmuştur. Hz. Ebû Bekir “İstişârî Usûl”, Hz. Ömer “Aday Teklifi Usûlü”, Hz. Osman “Şûrâ Sistemi” ile seçilirken Hz. Ali her ne kadar İstişârî yolla seçilmiş olsa da onun seçilme şekli Hz. Ebû Bekir’inkinden farklıdır.¹¹⁵

2- Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber’in en yakın dostu olarak, zaten halk arasında var olan saygınlığı, halifeliği ile daha da pekişmiş, onun halife seçilmesi memnuniyetle karşılanmıştır.

3- Hz. Ömer’in isminin halife adayı olarak telaffuz edildiğinde, ilk anda sertliğinden dolayı bir tedirginlik hissedilse de, hilafete geldikten sonra kimsenin tereddüdü kalmamıştır. Hz. Ömer devlet yönetimini adaleti ön plana çıkararak yürütmüştür.

4- Hz. Osman, Hz. Ömer’den sağlam bir yönetim devralmış, sakin ve istikrarlı bir ortamda bey’at almıştır. Ancak Hz. Osman’ın hilafete gelmesi, mensubu olduğu Ümeyyeoğulları ile Hz. Ali’nin kabilesi Hâşimoğulları arasında bir rekabetin de başlangıcı olmuştur.

5- Her halife kendi tarzıyla seçim şekli uygulasa da, bu işi danışarak yapmıştır. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer’i Halef tayin ederken, ileri gelen sahabeyle istişâre yapmış, Hz. Ömer Şûrâ Heyeti oluşturmuştur. Bütün seçimler halkın görüşüne sunulmuş ve onun bey’atıyla gerçekleşmiştir.

6- Dört halifeden hiç biri veraset yöntemiyle seçilmemiştir. Akrabalık bağları ve zenginliği hesaba katılmaksızın en ehil kişiler hilafete seçilmiştir. Zira Hz. Ebu Bekir de Hz. Ömer de Kureyş Kabilesi’nin en zayıf kolları olan Teym ve Adiy kollarına mensuplardı.

7- Râşid Halifelerden hiç biri ne ortaya çıkıp halifelik talebinde bulunmuş ne de onlara bey’at edilmesi dayatma usulüyle olmuştur. Dayatma söz konusu olsaydı muhakkak halk buna itiraz ederdi. Bunun böyle olacağı hilafetleri boyunca pek çok örnekle ortaya çıkmaktadır.

¹¹⁵ Kapar, *İslâm’ın İlk Döneminde Bey’at ve Seçim sistemi*, 59.

B-HALİFENİN MERKEZDEKİ UYGULAMALARI:

Hz. Peygamber Medine'ye gelir gelmez, ayağının tozuyla yaptığı ilk icraat, sonradan hem ibadet hem de devlet işleri için kullanacakları Mescid-i Nebi'nin inşası olmuştur. Bu inşaatın talimatını vermekle kalmamış, bir an önce bitirebilmek için bizzat yapımında çalışmıştı. İnşaat sürerken, Muhacirler ve Ensar arasında kurduğu “*Kardeşlik Anlaşması*” gereği hiçbir müslüman açıkta kalmamıştı. Hemen ardından Medine’de yaşayan diğer toplulukları devlet ve anayasa çatısı altında birleştirmiş, ilk yazılı anayasayı kaleme aldirmişti. Toplumu huzurlu bir şekilde yönetebilmek için her şeyin bir nizam ve kararlılık içinde yürütülmesi gerekiyordu. O da bunu yaptı. İçerde dışa karşı birlik içinde ve güçlü bir yapı oluşturduktan sonra, sıra İslâm’ın sınırlarını Medine dışına genişletmeye gelmişti. Çünkü Vahiy ve Peygamberlik görevleri onu buna yöneltiyordu.

Hz. Peygamber bu anlayış içerisinde, vefatına kadar çalışmalarını artırarak sürdürmüştür. Yapmış olduğu her icraat, her söz ve hareket, ashabi, özellikle de Râşid Halifeler için tam bir örnek ve iyi bir model olmuş, onlar da ellerinden geldiği kadar bu modele uymaya çalışmışlar, devlet yönetiminde onun yolundan ayrılmamışlardır.

Şimdi bu bilgilerin ışığında, Râşid halifelerin merkezdeki uygulamalarına bir göz atalım:

a)İstişare ve Karar Mekanizmaları

Hz. Peygamberin vefatından sonra halife seçilen Hz. Ebû Bekir, devlet yönetimine hassasiyet ve titizlikle sarıldı. Çünkü o, peygamberden sonra idareye seçilen ilk halife idi. Peygamberin sınırlarını aşmamak için dikkatli olması gerekiyordu. Aldığı en ufak bir kararda bile büyük sorumluluk yükleniyordu. Peygamberin durumu ona göre daha özeldi. Peygamberin yaptıklarına itiraz edilmezdi. Çünkü O, Allah’dan aldığı emirleri uyguluyordu. Oysa halife için model sadece peygamberdi. Vahyin olmadığı zamanlarda peygamber nasıl karar veriyorsa, O da onu uyguladı. Yani en yakınlarıyla istişâre ederek. Kendinden sonraki halifeler de Hz. Ebû Bekir’i taklit ettiler. Herhangi bir meseleyle karşılaştıklarında önce Kur’an’a başvuruyorlardı. İkinci başvuru kaynakları peygamber ve onun sünneti idi. Sonunda ise her halife kendi “*İstişâre Heyetiyle*” görüşüyordu.

İstişâre Heyeti, halifeye çeşitli durumlarda hem uyarılarda bulunuyor hem de bilgi veriyordu. Böylece alınan kararlar tek bir siyasî güce değil, âlim ve etkili kişilerin oluşturduğu meclise dayanıyordu. Böylece hata payı en aza indiriliyordu. Halife, bazen heyeti toplayarak, uzun tartışma ve görüşmeler sonucu karara varırken bazen de heyet üyeleriyle tek tek istişare edebiliyordu. Bu durum konunun önem ve büyüklüğüne göre değişebiliyordu.

Hiz. Ömer, Hiz. Osman, Hiz. Ali, Abdurrahman b. Avf, Muâz b. Cebel ve Zeyd b. Sâbit Hiz. Ebû Bekir'in danışmanları arasında yer alıyordu.¹¹⁶

İstişâre Heyeti, Mescid-i Nebî'de bir araya gelerek aldıkları kararları, yine mescidde halka duyuruyorlardı. Hiz. Ebû Bekir'in istişâre yöntemleriyle ilgili birkaç örneği burada belirtmekte fayda görüyoruz.

Yemâme bölgesinde peygamberlik iddiasında bulunan Müseylime ve İslâm ordusu arasında çıkan savaşta çok sayıda hafız şehit oldu. Hiz. Ömer hafızların ölümünün Kur'an'dan bazı kısımların kaybolmasına sebebiyet vermesinden duyduğu endişeyi halifeye bildirdi. Halife bunu başlangıçta tereddütle karşılasa da Ömer'e hak verdi. Zeyd b. Sâbit'in başkanlığında bir komisyona işi havale etti. "*Câmiu'l-Kur'ân*" unvanını aldı.¹¹⁷

Hiz. Ömer'in ve diğer sahabenin önerisiyle, halifeye kifayet miktarda maaş bağlanması ve daha sonraki halifeler için, bunun tartışılmayan bir uygulamaya dönüşmesi de bu örnekler arasında zikredilebilir.¹¹⁸

Yine benzer şekilde, Hiz. Ebû Bekir, Hiz. Ömer'in önerisiyle, Hiz. Peygamber zamanında kendilerine zekâtta pay verilen Müellefe-i Kulûb'a zekât vermekten vazgeçmişti. Gerekçe olarak da dinin güçlenmesini ve onların gücü yettiğince çalışmaları gerektiğini göstermişti.¹¹⁹

Hiz. Ebû Bekir kendi görüşleriyle örtüşmeyen ya da Kur'an ve sünnete uygun olmayan her türlü görüşü veto etmiş ve bunun arkasında da sonuna kadar kararlılıkla durmuştur. Buna en iyi örnek; Hiz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre önce hazırlayıp, Üsâme b. Zeyd'i komutan olarak atadığı ordu, onun direktifiyle Suriye'ye doğru yola

¹¹⁶ İbn Sa'd, III, 61; Şiblî, IV, 157; Sarıçam, İbrahim, *Hiz. Ebû Bekir*, Ankara, 1996, 64.

¹¹⁷ Şiblî; IV, 88; Algül, Hüseyin, "*Hiz. Ebû Bekir'in Faaliyetlerine Genel Bir Bakış*", İSTEM, Konya, 2005, VI, 116; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 59.

¹¹⁸ Sarıçam, *Hiz. Ebû Bekir*, 79.

¹¹⁹ Sarıçam, *Hiz. Ebû Bekir*, 71-72.

çıkmaya hazırlanıyordu.¹²⁰ Hz. Peygamber'in vefatının ardından hilâfete gelen Hz. Ebû Bekir aynı hazırlıkları sürdürdüğü sırada komutanın yaşı sebep gösterilerek itirazlar gelmeye başlamıştı. Fakat o hiçbir ısrara kulak asmayarak orduyu Üsâme komutasında Suriye'ye göndermişti.¹²¹

Zekât vermeyenlerle savaşmak hususunda da, Hz. Ömer “*Lâ İlâhe İllâllah*” diyenlerle savaşmanın doğru olmadığını ileri sürse de, Halife sahabenin tereddüdünü gidermiş, onlarla savaşmaktan geri durmamıştır.¹²²

Hz. Ebû Bekir zamanında merkezde kadılık görevini adaletiyle ünlü sahâbî Hz. Ömer yürütüyordu.¹²³ Aradan aylar geçmesine rağmen muhakeme için kimsenin başvurmadığı olurdu. Mali işlere Ebû Ubeyde b. Cerrah bakardı. Devletin Kâtipliğini ise Zeyd b. Sâbit, Hz. Ali ve Hz. Osman yürütürlerdi.¹²⁴

Hz. Peygamber'in, hakkında “*Eğer ümmetimin içinde, kendisine Allah tarafından ilham olunan biri varsa o da Ömer'dir*”¹²⁵ dediği, Hz. Ebû Bekir'in halife olduğunda insanlara karşı yumuşayacağını öngördüğü ve Hz. Ebû Bekir devrinde adil olma özelliğinden dolayı kaza işlerinden sorumlu olan Hz. Ömer, “Faruk” ismine yakışır bir yaşam sergilemiştir.

Hz. Âişe'nin onun hakkında söylediği “*Ömer anılınca adalet anlaşılmuş olur.*”¹²⁶ sözünün de ifade ettiği gibi adlî işlere herkesten çok değer vermiştir. O da tıpkı selefi Hz. Ebû Bekir gibi Kur'an ve Sünnet'e sıkı sıkı sarılmış, emirleri uygulamada aynı şekilde titizlikle hareket etmiştir.

Hz. Ömer, istişârede bulunmadan hemen hemen hiçbir karar almazdı. İstişâre Heyetinde şu isimler vardı: Osman b. Affan, Abbas b. Abdülmuttalib, Abdurrahman b. Avf, Ali b. Ebî Tâlib. İstişâreye verdiği önem şu sözlerde tezahür etmektedir: “*kim bende bir yanılma görürse onu doğrultsun.*”¹²⁷ Toplumla ilgili her meselede halkı mescitte toplar, iki rekât namaz kılar ve minberden halka meseleyi anlatır, onların görüşlerini alırdı.¹²⁸

¹²⁰ Vâkıdî, 733.

¹²¹ Taberî, II, 517; İbnü'l-Esîr, II, 334; Şiblî, IV, 51–54; Algül, 114.

¹²² Şiblî, IV, 56–57; Fayda, “*Hulefa-yi Raşidin*,” DİA, XVIII, 327.

¹²³ Fayda, “*Hulefa-yi Raşidin*,” DİA, XVIII, 332.

¹²⁴ Sarıçam, *Hz. Ebû Bekir*, 65; Fayda, “*Hulefa-yi Raşidin*,” DİA, XVIII, 332.

¹²⁵ Buhârî, Menâkıb 6.

¹²⁶ Fayda, “Ömer,” DİA; XXXIV, 47.

¹²⁷ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 270.

¹²⁸ Fayda, “Ömer,” DİA. XXXIV, 47.

Halkın soru sormasına ve haklarını aramasına izin verir, eleştirileri hoşgörüyü karşılar.¹²⁹ Devlet memurlarının seçiminde dahi halkla istişâre ederdi. Bunlardan başka Kadisiye Savaşında savaşın başlayacağı yer konusunda, Sa'd b. Ebî Vakkas'ın komutan seçilmesi, hicrî takvimin kabulü, sınır devletlerle yapılacak savaşlar konularında halkla ya da ileri gelenlerle istişâre etmiştir.¹³⁰

Hiz. Ömer'in merkezde uyguladığı bir takım işler vardı. Namaz kıldırmanın yanında, hutbe okumak, fey' ve zekâtları toplamak, mescitlerin yapımı, Ramazan'ın başını ve sonunu ilan etmek, haccın idaresini üstlenmek... Hiz. Ömer dîvan defterini yanına alıp halka atıyyelerini dağıtırdı. Geceleri Medine sokaklarında dolaşır hem asayişî sağlar hem de yardıma muhtaç olanları belirleyip onlara yardım ederdi.¹³¹ Çok güçlü bir dîvan teşkilatı kurmuş, Beytül-Mâl'e intikal eden vergileri, "atiyye" ismiyle yılda bir defa olmak üzere, "yiyecek" ismiyle de her ay müslümanlara dağıtmıştır.¹³²

İlk iki halife zamanında gerçekleşen fetihler Hiz. Osman'ın hilafetinin ilk altı yıllık döneminde de bütün görkemiyle devam etti. Ayrıca, fethedilen yerlerden alınan vergiler, elde edilen ganimetler neticesinde zenginleşme ve refah arttı. Halkın refah içinde yaşadığı bu dönemden sonra; hem merkezden, hem de vilayetlerden artarak gelen şikâyetler ve olumsuzluklarla geçen ikinci altı yıllık dönem, Hiz. Osman'ın öldürülmesiyle noktalandı.¹³³

Hilâfete geldiği ilk yıllarda yumuşak huyluluğu ve cömertliği sayesinde halk tarafından çok sevilen Hiz. Osman, sonraki yıllarda yaptığı icraatlardan dolayı çok eleştirilmiştir. En çok eleştiri aldığı husus da; akrabalarını iş başına getirmesi, istişârelerini diğer halifeler gibi sahabenin ileri gelenleriyle değil, yakın akrabalarıyla yapması ve özellikle Mervân b. Hakem'i Medine'ye kabul ederek özel kalem müdürü yapmasıydı. Hiz. Ali'nin bu konudaki uyarılarına da kulak asmiyordu.¹³⁴ Bu türlü hareketleri sebebiyle artık halifeye ne halk ne de sahabe destek oluyordu.

Hiz. Osman halkının refah içinde yaşaması için çabaladı. Hiz. Ömer insanların mal yüzünden fitneye düşebileceğinden korkarak yetecek kadar para veriyordu. Fakat Hiz. Osman onların mal mülk edinmesine göz yumdu. Onun Hiz. Ömer'den farklı olarak

¹²⁹ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 270; Fayda, "Ömer" DİA, XXXIV, 47.

¹³⁰ Şiblî, IV, 342; Güzel, Ahmet, "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Halifelerin Halkla İlişkileri", İSTEM, Konya, 2005, VI, 254.

¹³¹ Fayda, "Ömer" DİA, XXXIV, 47.

¹³² Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 107.

¹³³ Hasan İbrahim Hasan, II, 26-27.

¹³⁴ Azimli, 108-109.

uyguladığı bir diğer şey de büyük sahabilerin Medine dışına çıkıp yerleşmelerine izin vermesiydi. Bu da kısa sürede onun aleyhine döndü.¹³⁵

Hz. Ali'nin beş yıl kadar süren hilafeti daha çok iç karışıklıklar ve savaşlarla geçmiş, merkezî idarede yenilik ve faaliyet yapacak zaman bulamamıştı. Onun diğer halifeler gibi bir İstişâre Heyeti yoktu. Sadece çok güvendiği kişilere danışır, ama genellikle de kararlarını kendisi alırdı. En çok danıştığı kişiler, amcasının oğlu İbn Abbas ve Muğire b. Şûbe olmuştur. Hilâfete geldiği ilk zamanlarda valilerin değiştirilmesi, Cemel Vakası'nın yapılması gibi önemli olaylarda uyarılara çok fazla aldırılmamıştı. Buna bağlı olarak, yakın çevresinde bir takım huzursuzluklar baş göstermiştir. Zaman zaman çevresindekiler bu tutumundan dolayı onu suçlamışlardır.¹³⁶ İdareye gelir gelmez çevresindekilerin, özellikle de İbn Abbas'ın uyarılarına kulak asmayan Hz. Ali aceleyle Hz. Osman'ın valilerini azletmiştir.¹³⁷ Görevden alınmayı hazmedemeyen valiler Hz. Ali için ayrı bir cephe oluşturmuştur. Hz. Ali bütün bu problemlerle uğraşmaktan işleri yoluna koymaya fırsat bulamadan, suikasta uğramıştır.

b) Halifelerin Tepki Çeken Uygulamaları:

Her biri değişik metotlarla iş başına gelen Râşid Halifeler, her türlü yetkilerine rağmen, Kur'an ve Sünnet ışığında hareket etmişler, hataya düştüklerinde kendilerinin uyarılmalarına izin vermişler ve asla dünyevi menfaatler gözetmemişlerdir. Hepsi de halkın içinde ve sade bir hayat sürmüşler, adalet ve hayırda adeta yarışmışlardır.

Ancak onlar da beşer olmanın özelliklerini sonuna kadar üzerlerinde taşımışlar ve küçük-büyük bir takım yanlışlara düşmüşlerdir. Çoğu zaman halktan özür dileyerek bunu atlatmışlar, fakat bazen de geri dönülemeyecek sonuçlarla karşılaşmışlardır.

Hz. Ebû Bekir'in, halife seçilerek bey'at alması sırasında bir takım sürtüşme ve tartışmaların yaşandığı gelen haberler arasındadır. Fakat bu işlemlerin sona ermesinin hemen ardından Hz. Ebû Bekir'in halkı Kur'an ve Sünnet ışığında nasıl idare ettiğini önceki bölümlerde anlatmıştık. Onun devrinde ihtilafa sebep olabilecek hiçbir mevzu geçmemiş ya da olay gerçekleşmemiştir. O da bunun olmaması için üstün bir gayret sarf etmiştir. Hiçbir mevzuda istişâresiz hükme varmamış, halkın isteklerini ve memnuniyetini

¹³⁵ Hasan İbrahim Hasan, I, 337–338.

¹³⁶ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 265.

¹³⁷ Hasan İbrahim Hasan, I, 344, Azimli, 115.

her zaman gözetmeye gayret etmiştir. Hz. Peygamber'in uygulamalarını aynen sürdürmeye çalışması, onun atadığı hiçbir vali ve komutanı görevden almaması, devleti onun idare ettiği şekilde istikrar ve kararlılıkla yönetmesi gibi hususlar bunun en açık delilleridir.

Yalnız bir mesele vardır ki, Hz. Ebû Bekir'in bu konudaki tavizsiz yaklaşımıyla, Hz. Peygamber'in hayattaki tek evladının kalbinin kırılmasına ve ölünceye kadar halifeye tepkisini sürdürmesine sebep olduğu çeşitli rivayetlerle bize ulaşmıştır. Bu olay şöyle gerçekleşmiştir: Hz. Peygamber'in vefatının ertesi günü, Hz. Fatıma yanında Hz. Ali olduğu halde Hz. Ebû Bekir'e gelerek, ondan babasının mirasını vermesini istemiştir. Hz. Ebû Bekir ise, Hz. Peygamber'in "*Biz miras bırakmayız, bizim bıraktıklarımız sadakadır*"¹³⁸ hadisine dayanarak bu isteği reddetmiştir.¹³⁹ Her ne kadar Hz. Fâtıma'nın buna kırılıp halifeye bir daha konuşmadığını iddia edenler varsa da¹⁴⁰, rivayetler onun, bu konuda, bir daha talepte bulunmadığını, ancak Hz. Ebû Bekir'le küs kalmadığını işaret etmektedir.¹⁴¹ Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir zamanında gayr-i müslimlerden gelen fey' ve ganimetler müslümanlara eşit şekilde dağıtılırken,¹⁴² Hz. Ömer, divan teşkilatını kurduktan sonra bu uygulamayı değiştirerek, fey' gelirlerini müslümanlar arasında farklı miktarlarda dağıtmaya başlamıştır. Fakat bu uygulaması çeşitli itirazlara ve şikâyetlere yol açmış, o da şu şekilde cevaplamıştır: "*Bizler hepimiz Allah'ın Kitabında Ve Rasûlullah'ın Sünnetinde beyan edilen ölçülere tabiyiz. Herkes İslâm'daki özel durumuna, Hz. Peygamber'e yakınlığına göre ecir ve sevap alır, İslâmiyet'e yaptığı hizmete, katlandığı sıkıntılara, erken müslüman olmasına, zenginlik ve ihtiyaç durumuna göre hak sahibi olur.*"¹⁴³ Bu görüşleri benimseyenler de olmuştur, karşı çıkanlar da. Fakat onun gerçek niyeti müslümanları zümrelere ayırmak değil, Bedir gazasına katılanlarla İslâm'a ilk girenlere öncelik tanımaktır.

Dört halife arasında uygulamalarıyla en fazla tepki çeken halife Hz. Osman'dır. Daha sonraki bölümlerde değineceğimiz valiler ve atamalarla ilgili olayları bir kenara bırakarak bu bölümde sadece merkezde halifeye gelen şikâyetlere göz atmamız yerinde olacaktır.

Hz. Peygamber, kendisine karşı saygısız davranışlarından dolayı Hakem b. Ebi'l-As'ı Tâif'e sürgüne göndermiş ve Hakem ilk iki halife zamanında da orada kalmıştı. Hz. Osman

¹³⁸ Buharî, Megâzî 15; Müslim, Cihâd 49–52; Tirmizî, Siyer 44.

¹³⁹ Varol, M. Bahaüddin, *Siyasallaşma Sürecinde Ehl-İ Beyt*, Konya, 2004, 31, 73–74; Zorlu, 220.

¹⁴⁰ Şiblî, IV, 49.

¹⁴¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Varol, *Siyasallaşma Sürecinde Ehl-İ Beyt*, 32.

¹⁴² İbnü'l-Esr, II, 386.

¹⁴³ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 142.

hilafete gelir gelmez, amcası Hakem'in Medine'ye gelmesine izin verdi. Tabii ki Medineli müslümanlar bunu pek hoş karşılamadılar. Buna rağmen kovulmuş adamın oğlu Mervân'ı da kâtip olarak ataması, tepkilerin artmasına neden oldu.¹⁴⁴

Mervân'ın elinde halifenin mührü bulunuyor ve o bu mühürle her istediğini yapabiliyordu. Onun yaptıklarından halk halifeyi sorumlu tutuyordu.¹⁴⁵ Bir başka eleştiri konusu da fetihlerden elde edilen ganimetlerin akrabalarına ihsan edilmesi meselesidir. Yine ganimetlerden de en büyük payı Mervân'ın aldığı rivayet edilir.¹⁴⁶

İdare hakkındaki eleştiri ve şikâyetlerini iletmek üzere halifenin yanına giden ilk müslümanlardan Ammar b. Yâsir'in dövülmesi¹⁴⁷ ile bir konuda halifeyle ihtilafa düşen Abdullah b. Mes'ud'un maaşının kesilmesi ve Hz. Âişe'nin tahsisatının azaltılması yine infiale yol açan olaylar arasında zikredilebilir.¹⁴⁸

Hz. Osman'ın en fazla tenkit edildiği uygulamalardan biri de Ebû Zerr el-Gıfârî'nin Rebeze'ye gitmesiyle sonuçlanan hadisedir. Ebû Zer, halifeyi, halka çok para vererek, lüks ve ihtişama alıştırmakla suçluyor, müslümanların sünnete uygun ve sade yaşamaları gerektiğini öne sürerek her defasında eleştirinin dozunu artırıyor. Ebû Zer, Medine'de daha fazla kalamayacağını anlayarak halifeden kendisini Mekke'ye göndermesini istemiştir. Fakat Hz. Osman bunu kabul etmemiş, Rebeze'ye gitmesi yönünde bir teklifte bulunmuştur. Ebû Zer, bu teklifi kabul ettikten sonra, halife ona biraz deve ve para vererek oraya göndermiş, o da ölünceye kadar orada kalmıştır.¹⁴⁹

Ebû Zer'in Rebeze'ye gönderilmesi sonucu Halife çok eleştirilmiş, onun orada aç ve açıkta bırakılarak yoksul bir şekilde ölüme terk edildiği gibi haksız ithamlarda bulunulmuştur.

Sonunda Hz. Osman'ın tenkit edildiği olaylar ve halifeye karşı gelenlerin sayısı gün geçtikçe çoğalmış, iş çığırdan çıkmıştı. O'nun yumuşak huylu ve hayâ sahibi karakteri bu olayların altından kalkamayacağı bir hal almasına yol açmıştır.

Hz. Ali, halifeliği kabulünden sonra vilayetlerdeki halkın bey'atlarını almayı beklemeden Hz. Osman'ın valilerini teker teker azletmiş, yerlerine kendi belirlediği

¹⁴⁴ Apak, 131–132.

¹⁴⁵ Şiblî, V, 26.

¹⁴⁶ Apak, 140; Şiblî, V, 26.

¹⁴⁷ Belâzürî, VI, 162.

¹⁴⁸ Şiblî, V, 26; Varol, , *Siyasallaşma Sürecinde Ehl-i Beyt*, 37–38; Apak, 148.

¹⁴⁹ Taberî, IV, 284; İbnü'l-Esîr, III, 57; Apak, 157.

isimleri atamıştır.¹⁵⁰ İbn Abbas ve Muğîre b. Şûbe, bu konuda onu engellemeye çalışmışlardır. İbn Abbas ve Hz. Ali arasında şöyle bir konuşma geçtiği kaynaklarda mevcuttur:

“İbn Abbas der ki: ‘ Ali, Osman’ın valilerini azletmek istediğini söyleyince ona şunları söyledim: “Muâviye ve arkadaşları dünya ehlidirler. Eğer onları yerinde bırakırsan, onlar hilafete kim gelirse gelsin buna aldırılmayarak görevlerini sürdürmeye bakarlar. Onları görevlerinden azledecek olursan da ‘bu hilafet işi şûrâya başvurmadan gerçekleşmiştir. Ve o bizim akrabamızı öldürdü’ deyip insanları senin aleyhine kıskırtmaya çalışırlar. Ondan sonra da Şam ve Irak senin aleyhine geçer. Sana şunu tavsiye ederim. Muâviye’yi yerinde bırak; eğer sana bey’at ederse onu bey’attan sonra makamından etme işi bana kalsın. Sen güçlü ve cesur bir adamsın. Bunun için de harp taktiği konusunda iyi bir görüşe sahip bulunmuyorsun. Rasulullah’ın ‘harp hiledir’ sözünü işitmedin mi?” Bunun üzerine Ali şöyle cevap verdi: “Ey İbn Abbas! Ben ne senin ne de Muâviye’nin yardımınıza muhtacım.” İbn Abbas şöyle dediğini anlatır: “Sen haklı dahi olsan bu konuda sözümü dinle ve kapını örterek otur. Bedeviler ve Araplar birçok şeyi görüp denediler ve şüphesiz sana muhtaçtırlar. Fakat sen bu adamlara uyup da Muâviye ve diğerlerini azletmeye çalışırsan yarın insanlar sana Osman’ın kanını da yüklerler.” Fakat İbn Abbas ne derse desin Hz. Ali valileri değiştirme fikrinden asla vazgeçmedi.’¹⁵¹

Tarih İbn Abbas’ı haklı çıkardı ve Muâviye, Hz. Ali’yi Hz. Osman’ın katillerini cezalandırmamakla ve zorla iktidara gelmekle suçladı.¹⁵²

Muâviye’nin dışında Hz. Ali’ye, başta Hz. Âişe olmak üzere Talha ve Zübeyr tarafından da bir takım ithamlarda bulunuldu. Hz. Osman öldürüldüğü sırada Hz. Âişe hacetmek üzere Mekke’de bulunuyordu. Haberi, Hz. Ali hilafete geldikten sonra Medine’den ayrılarak Mekke’ye gelen Talha ve Zübeyr’den almıştı.¹⁵³ Üçü, beraberindekilerle birlikte, Hz. Ali’ye Hz. Osman’ın katillerinin bulunup kısas uygulanması konusunda ültimatı verdiler. Ve Basra’ya hareketlerinin ardından Cemel Vak’ası vuku buldu.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Şiblî, V, 79–80.

¹⁵¹ Taberî, IV, 441, İbnü’l-Esîr, III, 202–203; Şiblî, V, 94.

¹⁵² Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 227–228.

¹⁵³ Belâzürî, VI, 213.

¹⁵⁴ Belâzürî, II, 157, VII, 404–405; Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak’atü’l-Cemel*, Beyrut, 1972, 113; Taberî, IV, 458–459; İbnü’l-Esîr, III, 206; Fığlalı, Ethem Rûhi, “Ali”, DİA, İstanbul, 1989, II, 372–373; Şiblî, V, 82–83.

Ardından Sıffîn Savaşı patlak verdi.¹⁵⁵ Savaş sonrasında da Hz. Ali hakem olayını¹⁵⁶ kabul ettiği için kendi ordusundaki askerlerden bir kısmı Allah'dan başkasının hüküm veremeyeceğini öne sürerek ordudan ayrıldılar. Bunlar, sonraki yıllarda kanlı olaylara imzalarını atan ve etkileri günümüze kadar gelen “*Hariciler*” dir.¹⁵⁷

Sıffîn Savaşının sonunda, iş hakemlere havale edilip tahkim sözleşmesi imzalandıktan sonra, Sıffîn'den çekilmeye başlayan Hz. Ali'nin ordusundan geriye sadece Hariciler kalmıştı. Onlar ordudan ayrılarak, Harûrâ'ya çekilmek suretiyle tahkimi protesto etmişlerdi.¹⁵⁸ Onlar bu anlaşmadan Hz. Ali'yi sorumlu tutuyor ve itirazlarını şöyle dile getiriyorlardı: “*Allah'ın hükmünden başka, hüküm yoktur.*”¹⁵⁹ Hz. Ali'yi Allah'ın hükmünü bozmak ve hükmü Ebû Mûsa ve Amr b. el-Âs'a bırakmakla suçluyorlar, hakemlerin hükmünü bozmadığı takdirde onun kâfir olacağını iddia ediyorlardı.¹⁶⁰

Hz. Ali'nin haricilerle mücadelesi bununla kalmamış, 39/658'de Nehrevân'da bulunanları öldürmüştür.¹⁶¹ O, haricileri bu şekilde zayıflattığını düşünürken, onlar gizliden gizliye eylem planlarına devam etmişlerdir.

Görüldüğü gibi Hz. Ali'nin hilafeti, savaşlar, iç karışıklıklar ve isyanlarla geçmiştir. Bu çalkantılı dönemin sonunda Hz. Ali bir Harici tarafından suikasta uğramış ve kısa süre sonra da vefat etmiştir.¹⁶²

Raşid Halifeler, öyle ya da böyle, bir şekilde tenkit edilmişlerdir. Fakat her biri bu tenkitleri olgunlukla karşılamışlar, tenkit edenlere de kin beslememişlerdir. Halkla aralarına hiçbir aracı koymamışlar, herkes istediği zaman halifeye ulaşabilmiş ve rahatlıkla meramını anlatmıştır. Râşid halifeler eleştirilen taraflarını en kısa yoldan telafi etmeye gayret göstermişlerdir. Toplumun en ileri geleninden en zayıfına kadar herkesin korkmadan tepkisini göstermesi halkın özgürlüğünün boyutlarını anlamamız için yeterlidir. İnsanlık tarihi boyunca pek az toplum böyle bir yönetim tarzıyla karşılaşmıştır.

¹⁵⁵ Belâzürî, II, 211.

¹⁵⁶ İbn Sa'd, III, 32.

¹⁵⁷ Belâzürî, II, 247; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 254–255; Fiğlalı, II, 373.

¹⁵⁸ Belâzürî, II, 247; İbn Kesîr, VII, 472; İbnü'l-Esîr, III, 177.

¹⁵⁹ Belâzürî, II, 246; İbn Kesîr, VII, 472; Hitti, I, 279.

¹⁶⁰ Taberî, IV, 47.

¹⁶¹ İbn Sa'd, III, 32–33; Belâzürî II, 252; Hitti, I, 279; Varol, *Siyasallaşma Sürecinde Ehl-İ Beyt*, 99.

¹⁶² İbn Sa'd, III, 37; Belâzürî, II, 348; Taberî, V, 145; Hitti, I, 279; Fiğlalı, II, 374.

C- İDARİ GÖREVLİLERİN İSTİHDAMI

Hz. Peygamber dönemindeki idarî görevlilerin, buldukları bölgede devlet başkanını temsil ettikleri anlayışı, sonraki dönemlerde de sürmüştür. Bu nedenle hem Hz. Peygamber, hem de Râşid Halifeler görevlendirdikleri kişileri titizlikle seçmişler, görevlerini yerine getirme yöntemleri ve halka davranış biçimleri konusunda olmazsa olmaz (veya sabit) kıstaslar ortaya koymuşlar, görevleri sırasında bu kıstasları ihlal edenlerin görevine son vermişlerdir.

Hz. Peygamber, peygamberliğinin yanında devlet reisi olması hasebiyle, uygulamalarında, verdiği hükümlerde ve görevlendirmelerinde adalet ve ahlakı temel almıştır. Bir şehre vali, bir orduya komutan, bir topluluğa reis tayin ederken ilk aradığı özellik ehil olması, ikincisi de liyakat sahibi olmasıydı. Bunlar dışında atadığı idarecilerin ahlakına, merhametine ve yumuşak huyluluğuna bakardı.¹⁶³ Bu şahıslarda karakter bütünlüğü ve zekâ önemli rol oynardı.¹⁶⁴

Valilerin görevleri: Hz. Peygamber’i temsil etmek, davalara bakmak, asayişin sağlamak, namaz kıldırmak, idarî işlere bakmak, zekât toplamak... vb. hususlardı.¹⁶⁵ Bu görevlerin ayrıntılarını ikinci bölümde vereceğiz.

a)Görevlendirmedeki Kriterler

Buhârî’nin Sahîh’inde geçen, Abdullah b. Zübeyr rivayetine göre, Hz. Peygamber tayin ettiği idareciler konusunda ashabıyla istişâre ediyordu.¹⁶⁶ Râşid Halifeler döneminde de atamalarda kriterler, Hz. Peygamber’in kriterleriyle hemen hemen aynıydı. Onlar da liyakat ve ehliyetle önem verdiler. Özellikle ilk iki halifenin vali veya idareci tayin şekilleri Hz. Peygamber’inkiyle bütünlük arz ediyordu. Fakat Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde akraba ve kabile unsurları biraz daha ön plana çıkmıştı. Hz. Osman akrabalarına fazlaca düşkünlüğüyle tanınıyordu. O, tayinlerini yaparken yine ehliyetle önem vermekle birlikte, kendi akrabaları içindeki ehliyetli olanları seçmeye gayret ediyordu. Hz. Ali zamanında

¹⁶³ Kapar, M. Ali, “ Hz. Peygamber’in Gerçekleştirdiği Toplum Yapısı Ve Özellikleri”, Diyanet, Peygamberimiz Hz. Muhammed -Özel Sayı- Ankara, 2000, 79.

¹⁶⁴ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, Ankara, 2003, II, 914.

¹⁶⁵ Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed Ve Evrensel Mesajı*, Ankara, 2007, 297.

¹⁶⁶ Buhârî, Tefsîr 49.

şartlar çok farklıydı. Onun hilafete geçiş sürecini göz önüne getirirsek, güven ortamının yok olduğunu hatırlarız. Hz. Ali dört tarafın fitneyle sarıldığı o günlerde sadece Hâşimoğullarına güvenebileceğini düşünüyordu. Tayinlerini de ona göre yaptı.

Hz. Ebû Bekir, hilafete geçince, Hz. Peygamber tarafından tayin edilen valileri yerlerinde bırakmıştı. Gerektiğinde bazı valilerin görev yerlerini istişâreyle değiştirme yoluna gitmişti. Bazı valiler ise kendi arzularıyla görev yerlerinden ayrılmışlardır. Benî Ümeyye'den Ebû Uhayha'nın oğulları, Hz. Peygamber'in vefatı üzerine görev yerlerinden ayrılıp Medine'ye dönmüşlerdir.¹⁶⁷

Hem Hz. Ebû Bekir, hem de Hz. Ömer, tayinlerinde kendi akrabalarını ön plana çıkarmaktan her zaman kaçınmışlardır. Hz. Peygamber'in vali tayinlerini incelediğimizde, Benî Hâşim'den sadece Hâris b. Nevfel'in ismine rastlıyoruz.¹⁶⁸ Hatta Ümeyyeoğullarının siyasi görevlerdeki tecrübeleri ve toplumda etkin bir yere sahip olmaları gibi özelliklerini dikkate alarak, onlara görev vermesi de dikkat çekicidir.¹⁶⁹ Hz. Peygamber'in, akrabaları tayin konusundaki bu anlayışı, halifelerin uygulamalarına da yansımış; Hz. Ebû Bekir, zaten Hz. Peygamber'in valilerine dokunmamış, Hz. Ömer ise, ehil bile olsalar on yıllık halifeliği süresince mensubu bulunduğu Benî Adiy Kabilesi'nden hiç kimseye idarî görev vermemiştir.¹⁷⁰ Onun için önemli olan vali tayin edeceği kişinin ehliyet ve liyakat sahibi olmasının yanında samimi, azimli ve adil olmasıydı. Her iki halifenin de bu şekilde davranmalarının sebebi, hem bir cahiliye unsuru olan asabiyeti yok etmek, hem de idarenin saltanat şekline dönüşmesini engellemek olabilir. Hz. Ömer'in, akraba tayini konusunda bu kadar sert bir politika izlemesi, Hz. Peygamberden sonra, kabilecilik anlayışının tekrar önem kazanmaya başlamasından duyduğu endişeden kaynaklanmış olabilir. Ayrıca kendisinden sonra hilafete gelecek olan kişiyi belirlemek üzere, tayin ettiği şûrâya, oğlu Abdullah'ın, halife seçilmemesini şart koşması da yine benzer düşüncelerle alınmış bir karardır.

Onların sadece bu konuda değil her konuda cahiliye adetlerine dönülmesini engellemek için çok çaba harcadıklarını görüyoruz. Hz. Ebû Bekir'in Hac'da, sevap kazanacağı ümidiyle sürekli sükût eden bir kadını, bu hareketinin cahiliye âdeti olduğunu

¹⁶⁷ Sarıçam, *Hz. Ebû Bekir*, 65.

¹⁶⁸ İbn Sa'd, IV; 56-57.

¹⁶⁹ Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Ankara, 1997, 218.

¹⁷⁰ Kılıç, 143.

söyleyerek, uyarıda bulunması,¹⁷¹ Hz. Ömer'in, cahiliye devrinde, alışkanlık haline gelen, savaş zamanlarında herkesin kendi kabilelerine mensup kişilerin alkışlanıp, tezâhürat yapılmasını yasaklaması gibi davranışları buna örnek olabilir.¹⁷²

Hz. Osman ve Hz. Ali, Hz. Peygamber ve ilk iki halifenin yakın akrabalarını vali tayini konusundaki uygulamalarını prensipte kabul etmiş olsalar da pratiğe aktarmada çok fazla başarılı olamamışlardır. Özellikle Hz. Osman bu konuda çok fazla eleştirilmiş, fakat o bunu yapmaktan vazgeçmemiştir. Hz. Ömer'in vasiyetiyle iş başına getirdiği Sa'd b. Ebî Vakkas ve Ebû Musa el-Eş'arî dışındaki bütün valilik makamlarına Ümeyye oğullarını getirdi.¹⁷³ Benî Ümeyye'nin yöneticilik konusunda kabiliyetli oldukları düşünülürse ehliyet konusunun çok da göz ardı edilmediğini söyleyebiliriz.

b)Görevlilerin Uygulamaları Karşısındaki Tutumları

Hz. Peygamber döneminde, vali atamaları ile ilgili özel bir durum söz konusudur. İslâm'ı ilk defa kabul etmiş ve Peygamberle ahabına uzakta olan insanların yaşadığı o bölgelere tayin edilen valilerden daha çok dini konulara önem vermeleri istenmektedir. Hem Hz. Peygamber, hem de Râşid Halifeler zamanında, onlara daha çok İslâm'ı anlatacak, halkına örnek olabilecek, Kur'an ve Sünnet'in uygulanmasında onlara rehberlik edebilecek özellikte idareciler gönderilmesine dikkat edilmiştir. Hz. Ebû Bekir İslâm'ı yaymak, ona hizmet etmek, insanlara Kur'an öğretmek, zimmîlerin haklarını korumak noktasında valilere tavsiyelerde bulunmuştur.¹⁷⁴ Bu şekilde görevlerini sürdürüp sürdürmedikleri de sürekli kontrol edilmiş, valiler denetlenmiş, uygulamaları takip edilmiş, böylece her an canlı tutulan bir kontrol mekanizması geliştirilmiştir. Eğer bu anlayışın dışında bir hareket tespit edilmişse valiler ya da memurlar hemen görevden alınmıştır.¹⁷⁵

Hz. Ömer, halkın, atayacağı vali hakkındaki fikirlerine önem verirdi. Öyle ki, Kûfe'lilerin hoşnutsuzluklarını dile getirdikleri valileri hemen azledip yerine başka birini

¹⁷¹ Sarıçam, *Hz. Ebû Bekir*, 76.

¹⁷² Şiblî, IV, 436.

¹⁷³ İbn Sa'd, III, 64; İbnü'l-Esîr, III, 186-187.

¹⁷⁴ Arı, M. Salih, *Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*, İstanbul, 1996, Beyan Yayınları, 70.

¹⁷⁵ Kılıç, 109.

gönderiyordu. Hatta bunu dört kez tekrarlamıştı.¹⁷⁶ Hz. Osman ve Hz. Ali de halkın görüşlerine bu doğrultuda önem verdiler.

Valilerin azledilme sebepleri, halifeden halifeye farklılık arz etmektedir. Bazıları en ufak bir kusur yüzünden azledilirken bazılarının azledilmelerine büyük hataları sebep olmuştur. Hz. Ömer valileri teftiş için Muhammed b. Mesleme'yi görevlendirmiştir. Muhammed valinin durumunu öğrenmek için gerekirse insanlarla tek tek görüşüyor, gerek gördüğünde valiye de soruyordu.¹⁷⁷

Hz. Ömer zamanında, Kûfe'de vali olan Sa'd b. Ebî Vakkas biraz lükse kaçarak valilik konağı yaptırmış, kapısını da çarşıdan gürültü geldiğini öne sürerek kapattırmıştı. Hz. Ömer bunu haber alınca hemen oraya birini gönderip kapının yakılmasını emretmiştir.¹⁷⁸ Hz. Ömer'in bunu yapmasının sebebi, Valinin kapılarını halka kapatmasının yanında, aşırı lüks harcamalara müsaade edilmeyeceği ile ilgili gözdağı vermek olabilir.

Yine Hz. Ömer'in, valilerinin bu tür lüks harcamalara girmesinden hoşlanmadığına dair başka bir olay da şöyledir: Hz. Ömer 17/638 yılında Kudüs'ün fethi için Suriye'ye gitti. Valileri de belli bir bölgede toplantıya çağırdı. Valilerin giyim-kuşam ve binitlerine bakarak onların lüks ve gösterişe kaydıklarını anladı ve şöyle bir imada bulundu: *"İnşallah kıyafetleriniz gibi fikir ve kanaatleriniz de değişmemiştir."* Bu sözlerden sonra onlara nasihat ve ikazlarda bulunmuştur.¹⁷⁹

Râşid Halifeler, valileri tayinleri öncesinde kendilerinden mal beyanı istiyorlar, görevleri sırasında mallarında makul olmayan artışları tespit ettikleri valileri görevden alıyorlardı.¹⁸⁰ Bazen de hataları azli gerektirmeyen durumlarda valileri sadece ikaz etmek veya mallarına el koymakla yetiniyorlardı. Sa'd b. Ebî Vakkas'ın kapısı yakılarak ikaz etmekle yetinilmişti.¹⁸¹

Görevinden azledilen valiler kimi zaman itaatle bunu kabul ederken çoğu zaman azledilmeyi hazmedememişler, muhalif hareketlerde bulunmuşlardır. Hz. Ali tarafından azledilen valiler, Hz. Osman'ın görevden aldığı Amr b. el-Âs bunlara örnek verilebilir. Bu türlü muhalefet hareketleri sonuç itibariyle genellikle Halife aleyhinde sonuçlanmıştır.

¹⁷⁶ Kılıç, 135.

¹⁷⁷ Şiblî, IV, 345; Fayda, *"Hulefa-yi Raşidin,"* DİA, XVIII, 332; Kılıç, 167.

¹⁷⁸ İbnü'l-Esîr, II, 529; İbn Kesîr, IV, 77; Şiblî, IV, 347; Kılıç, 164.

¹⁷⁹ İbnü'l-Esîr, II, 561-562; Kılıç, 173.

¹⁸⁰ İbn Sa'd, III, 282; Fayda; *"Hulefa-yi Raşidin,"* DİA XVIII, 332.

¹⁸¹ İbn Kesîr, IV, 77; İbnü'l-Esîr, II, 529; Şiblî, IV, 347; Kılıç, 164.

II. BÖLÜM

SİYASİ DEĞİŞİMİN TOPLUMSAL ETKİLERİ

A-HALİFENİN TOPLUMDAKİ YERİ VE ETKİNLİĞİ

Değişimin hızı ve boyutları göz önünde bulundurulduğunda, İslâm'ın yayılmaya başladığı tarihten itibaren en büyük değişim, hem idarî, hem toplumsal alanlarıyla Hz. Peygamber devrinde meydana gelmiştir.

Toplumdaki ve yönetimdeki bu değişimin sınırları ise vahiy ve Hz. Peygamberin uygulamalarıyla tedrici olarak gerçekleşmiştir. Cahiliye dönemi derken, sınıf farkının var olduğu, kadınların hiçbir hakka sahip olmadığı, zayıfın sürekli ezildiği ve haklının hakkının teslim edilmediği, ahlaksızlığın feci boyutlara ulaştığı, zenginlerin sürekli zenginleşip, fakirlerin gözetilmediği bir toplumdan bahsederek hiç de abartmış olmayız.

Müslümanların Medine'ye hicretiyle beraber medenileşme ve toplum olarak hayatta kalmak için ilk önce kardeşliğin tesis edildiğinden bahsetmiştik. Daha sonra gelen vahiyler toplumu bir sonraki mertebeye taşımış ve müslümanlar Kur'an ve Sünnet'in rehberliğinde "Saadet Asrı"nı yaşamışlardır.

Hz. Peygamber'in vefatıyla toplumda bir şaşkınlık ve gevşemenin olduğu bir gerçektir. Kalplerinde iman henüz olgunlaşmamış insanlardan bir kısmının dinden dönmesi, diğer bir kısmının zekât vermeyi reddetmesi, hatta yalancı peygamberlerin türemesiyle toplumda bir çözülme başlamıştı. Hz. Ebû Bekir böyle bir ortamda halife seçilmişti.

Birinci bölümde Hz. Peygamberin vefat etmeden önce herhangi bir isim ya da idare yönteminden bahsetmediğini ve dört halifenin de farklı yöntemlerle iş başına geldiğini anlatmıştık.

Her olay kendi zamanında ve iç dinamikleriyle ele alınmalı, her bireyin yaptıkları ve söyledikleri, kendi karakterine göre değerlendirilmelidir. Geçmişten günümüze gelen yaşanmış olaylar hakkında ancak bu şekilde sağlıklı bir sonuca ulaşılabilir.

Her halife farklı bir karakterde olduğu gibi, yaşadıkları dönem ve konjonktür de farklıdır. Bundan kaynaklanan uygulama farklılıkları elbette olacaktır. Halifelerin bu türlü farklı uygulamaları, halkın onlara karşı reaksiyonunu da farklı kılacaktır. Son derece yumuşak huylu olan Hz. Ebû Bekir'in, iş başına geldikten sonra bir nebze de olsa sertleşmesi, buna mukabil, sert tabiatı ve insanlara karşı şiddetiyle tanınan Hz. Ömer'in ise yumuşaması, sorumluluğun gerektirdiği hassas davranışlardır. Dört halife de halka karşı davranışlarında dengeli bir politika izlemişler, hoşgörü ile yaklaşmışlar, özellikle adaletten ödün vermemeye gayret göstermişlerdir. Halktan da kendilerine itaat ve hoşgörü ile yaklaşmalarını beklemeleri son derece normaldir.

Bu bağlamda, ikinci bölümde, idareci-halk münasebetlerinden, birbirlerinden etkileşimleri ve karşılıklı şikâyetlerinden, idarî görevliler ile halife arasındaki ilişki biçimlerinden söz ederek, birinci bölümdeki konuları daha yakından irdelemeye çalışacağız.

a) Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in Hutbeleri:

1- Hz. Ebû Bekir'in Hutbesi

Hz. Peygamber vefat ettiğinde çevresindeki insanların geçirdiği şok dalgalar halinde yayılıyordu. Kimse onun bu hastalığı neticesinde öleceğini aklından bile geçirmemişti. Peygamberlerin de diğer insanlar gibi ölebileceğini bildiren ayetleri akıllarına bile getirmiyorlardı.¹⁸² Kimisi ağlayıp feryat ederken kimisi de onun defnedilmemesi gerektiğini, onun ölmediğini haykırıyordu. Hz. Ömer, galeyana gelmiş çevresindekilere tehditler yağdırırken, Hz. Ebû Bekir büyük bir metanetle şu sözleri söyleyerek herkesi yatıştırmayı başarmıştı:¹⁸³ *“Ey insanlar, sizden her kim, Muhammed'e inanıyorsa ise bilsin ki, Muhammed, ölmüştür. Sizden her kim de Allah'a ibadet ediyorsa hiç şüphesiz Allah asla ölmeyecektir ve diridir.”*¹⁸⁴

¹⁸² Âl-i İmrân 3: 144, İbrahim 14: 11, İsrâ 17: 94, Kehf 18: 110, Enbiyâ 21: 8, Furkân 25: 20.

¹⁸³ İbn Hişâm, 1134; İbn Sa'd, II, 268; Belâzürî, I, 654; İbnü'l-Esîr, II, 277.

¹⁸⁴ İbn Sa'd, II, 268. Belâzürî, I, 654; İbnü'l-Esîr, II, 277.

Benî Saîde gölgelediğindeki uzun tartışmalar neticesinde, Hz. Ebû Bekir ilk Râşid Halife seçildi. Seçimin hemen ardından kısmî bir bey'at¹⁸⁵, ertesi gün de mescidde genel bey'at yapıldı.¹⁸⁶ Hz. Ebû Bekir ilk halife olarak şöyle bir hutbe irad etti:

“Hamdolsun Allah’a ki, ben ona hamd eder ve gizli ve açık işlerimde ondan yardım dilerim. Gece ve gündüzde gelecek kötülüklerden O’na sığınırım. Şahâdet ederim ki, Allah’tan başka ilah yoktur, O, birdir ve O’nun eşi ve ortağı da yoktur. Yine şahâdet ederim ki, Muhammed, O’nun kulu ve Rasûlü’dür. Onu kıyametten önce hak ile müjdecî ve uyarıcı olarak göndermiştir. Ona itaat eden doğru yolu bulur; isyan eden de helak olur.

Ey İnsanlar! Bilesiniz ki, ben sizin en hayırlınız olmadığım halde, size yönetici oldum. Ancak, Allah Kur’an’ı indirmiş, Peygamber de sünnetini koymuş ve bize bunları öğretmiştir. Biz de bunları öğrendik. İyi biliniz ki, bana yapılan bey’at ansızın olmuştur. Çünkü ümmet içerisinde bir fitne ve kargaşanın çıkmasından korktum.

Allah’a yemin ederim ki, hiçbir gün ve gece ne bunun peşine düştüm, ne talep ettim ne de gizli ve açık olarak bunu Allah’tan istedim. Vallahi, birinizin beni bu sıkıntıdan kurtarmasını isterdim. İyi biliniz ki, benden Rasûlullah’ın yaptığı gibi amel etmemi isterseniz, bunu yapamam, Çünkü Rasûlullah, Allah’ın vahiyle şereflendirdiği ve koruduğu bir kuldür. İyi biliniz ki, ben sadece bir beşerim ve sizin herhangi birinizden daha hayırlı değilim. Bundan dolayı beni gözetim altında tutun! Benim doğru yolda olduğumu gördüğünüzde bana tâbi olunuz, doğru yoldan ayrıldığımı gördüğünüz zaman da, yanlışlarımı düzeltiniz! Biliniz ki, benim de bir şeytanım var ve bana musallat olmaktadır. Bundan dolayı kızdığım zaman bana yaklaşmayın ki, size bir zararım dokunmasın.

Halifelik benim için rahatlık değildir. Vallahi gücüm ve kudretim yetmeyen büyük bir iş üzerime almış bulunuyorum. Benim yerime daha güçlü bir insan seçilmiş olmasını ne kadar arzu ederdim.

Size Allah’tan sakınmazını tavsiye ederim. İyi biliniz ki en akıllı kişi Allah’tan sakınan kişidir. En ahmak kişi de, günahkâr olan kişidir. Ey İnsanlar! Ben ancak Rasûlullah’ın izinden giderim. Dinde, kendiliğimden yeni şeyler ihdâs etmem.

İnşallah, içinizdeki en zayıf olanınız, kendisinin hakkını alıncaya kadar benim yanımda en güçlüünüz olacaktır. İnşallah, içinizdeki en güçlüünüz de, üzerine geçirdiği hakkı alıncaya kadar, benim yanımda en zayıfınız olacaktır.

¹⁸⁵ Belâzürî, II, 9.

¹⁸⁶ İbn Sa’d, III, 182

Eğer ben, iyilik yaparsam bana yardımcı olunuz. Eğer kötülüğe saparsam da beni doğrultunuz. Doğruluk emanettir, yalancılık da hıyanettir. Ey insanlar! İyi biliniz ki, Allah'ın, zillet damgası vurduğu bir kavimden başkası, asla Allah yolunda cihadı terk etmez. Hiçbir toplulukta kötülük yaygın hale gelmedikçe, Allah, vereceği bela ve musibeti umumileştirmez.

Ey insanlar! Allah'ın Kitabına göre hareket edin ve onun öğütlerini tutun. Şüphesiz Allah, kullarının tövbesini kabul eder, günahlarını bağışlar ve ne yaptıklarını da bilir. Zalimlerin ne dostu ne de sözü dinlenilir bir şefaatchisi olmayan günden sakınız. Bugün, her amel sahibi, gücünün yettiği ve kendisini Yüce Allah'a yaklaştıracak ameli, onu işlemeye güç yetiremeyeceği gün gelmezden önce işlemeye baksın.

Ey insanlar! Ben Allah'a ve Rasûlü'ne itaat ettikçe, siz de bana itaat edin! Allah ve Rasûlü'ne asi olduğum zaman, sizin bana itaat etmeniz gerekmez.

Kendim ve sizin için Allah'tan mağfiret dilerim. Haydi, namazınızı kılmaya kalkınız! Allah size rahmet etsin.”¹⁸⁷

Hz. Ebu Bekir hutbesine Allah'a hamd ve Kelime-i Şahâdet'i tekrar ederek klasik bir giriş yaptıktan sonra, bir gün önceki Sakîfe toplantısına atıfta bulunarak, bir nevi suçluluk duygusunu dile getirmek istemiştir. Kendisine yapılan bey'at ansızın, aceleyle ve kendi isteği dışında gerçekleşmiş olsa da, fitne ve kargaşayı önlemek uğruna, ümmetin onun sırtına yüklediği bir vecibe olarak gördüğünü ve gerekli olan gücü de Allah ve Peygamberinin öğrettiklerinden aldığını vurgulamaktadır.

Hutbenin bundan sonraki bölümlerinde, İslam'ın bir dizi temel ve ahlaki prensiplerinden bahsederek insanları uyarırken, kendisinin de idareci olarak bu prensiplerin baş uygulayıcısı olacağına adeta and içiyor. Haklının her zaman yanında olacağı ve zalime fırsat vermeyeceği, kendisinin de halk tarafından denetlenebileceği teminatlarını veriyor. Allah ve Rasûlü'ne itaat ettiği sürece itaati beklediğini, aksi halde kendisine itaat gerekmediğini ifade ederek hamd ü senâ ile hutbesini tamamlıyor.

¹⁸⁷ İbn Hişâm, 1138; İbn Sa'd, III, 182–183; İbnü'l-Esîr, II, 284; İbn Kesîr, VI, 306; Zorlu, 148.

2- Hz. Ömer'in Hutbesi:

Bilindiği gibi Hz. Ebû Bekir, hilafeti, sadece fitne ve karışıklıkları önlemek üzere, istemediği halde görev olarak kabul etmişti. Hatta ilk hutbesinde de bunu defalarca vurgulamıştı.

Hilafetinin sonunda, öleceğini hissedince, onu yine aynı korku sarmış olmalı ki, ölmeden yerine kimin geçeceğini belirledi. Bunun için en uygun kişinin Hz. Ömer olduğunu düşünüyordu. Aslında Sakîfe'de Hz. Ebû Bekir Ensar'a bir konuşma yapmış, bu konuşmasında, muhacirlerin faziletlerinden bahsetmiş ve özellikle Kureyş Kabilesinin güçlü bir kabile olduğunu, hilafet onlarda olursa herkesin itaat edeceğini söylemişti. Ardından da *“sizi Ebû Ubeyde veya Ömer'e bey'at etmeye çağırıyorum, hangisini isterseniz seçebilirsiniz”*¹⁸⁸ diyerek onlara olan güvenini göstermişti. Hala Hz. Ömer'e güveni tamdı ve düşündüğü şeyi uygulamaya koydu. Bunu Hz. Ömer'e bildirirken bazı tavsiyelerde bulundu: *“Ey Ömer! Allah'ın geceleyin yerine getirilmesi gereken bir takım hakları vardır, onları gündüzün kabul etmez. Gündüz yerine getirilmesi gerekenleri de gece kabul etmez. O farz yerine getirilmediği sürece hiçbir nafileyi kabul etmez. Dikkatini çekmemiş mi ey Ömer, kıyamet gününde terazileri ağır gelenler Hakka tâbî olanlar ve onun kendilerine yüklediği ağırlıkları taşıyanlardır. Yarın haktan başka hiçbir şeyin konulmadığı bir terazinin ağır gelmesi elbette ki haktır... Benim tavsiyelerime iyice kulak asmışsan gâîp hiçbir şey, hazır olan ölümden senin için daha sevimli olmamalıdır. Zaten sen ona karşı hiçbir şey de yapamazsın.”*¹⁸⁹

Hz. Ebû Bekir, vefat edip defnedildikten sonra Hz. Ömer minber'e çıkarak şu kısa konuşmayı yaptı:

*“Mü'min”¹⁹⁰ çekingen bir deveye benzer. Binicisinin kırbacına maruz kalmamak için onun reflekslerini anlar ve ona tam itaat eder. Ben Kâbe'nin Rabbine yemin ederim ki, bu ümmeti en doğru yola yönelteceğim.”*¹⁹¹

Hz. Ömer gerçekten bu kadar kısa bir konuşma mı yaptığını, yoksa konuşmanın tümüne ulaşamadığımız için mi bu kadar kısa olduğunu, kaynaklarda yeterli bilgiye rastlayamadığımız için bilmiyoruz. Ancak gerek Hz. Ebû Bekir'in, gerek sonrakilerin

¹⁸⁸ İbn Hişâm, IV, 416; Belâzürî, II, 8; Zorlu, 107–108.

¹⁸⁹ İbnü'l-Esîr, II, 369.

¹⁹⁰ İbnü'l-Esîr'de Mü'min ibaresi yerine “Arap” kelimesi kullanılmıştır. İbnü'l-Esîr, II, 370.

¹⁹¹ İbnü'l-Esîr, II, 370; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 65.

konuşmasının formatını dikkate aldığımız zaman bu kadar kısa olmaması gerektiğini düşünüyoruz.

Bu konuşmasında Hz. Ömer, kendisini deveyi yönlendiren biniciye, ümmeti ise binicisine itaat etmesi gereken, aksi halde cezasını çekecek olan deveye benzetiyor. Konuşmasını, ümmeti doğru yola ileteceğine, onu çekip çevireceğine, çok iyi bir idare gerçekleştireceğine dair söz vererek bitiriyor.

Bu benzetmede dikkatleri çeken çok önemli bir nokta daha vardır. Devletin başındaki kişi, tıpkı devenin yularını elinde tutan kişi gibi ne yöne yönlendirirse o yöne gidecektir. Bu temel bir prensiptir.

b) Hz. Osman ve Hz. Ali'nin Hutbeleri

1- Hz. Osman'ın Hutbesi:

Hz. Ömer'in vefat etmeden önce tayin ettiği şûrâ üyelerinin kendi aralarında yaptıkları bir takım görüşmeler sonucu üçüncü halife seçilen Hz. Osman, kendisine yapılan bey'atın ardından halife olarak ilk hutbesini okudu.

Allah'a hamdü senâ ettikten sonra şunları söyledi:

*“Siz geçici bir dünyadasınız. Ömürlerinizin sonuna geldiniz. Ahiret için çok iyi hazırlanınız. Ömrünüz devamlı surette eksilmektedir. Dikkatli olunuz. Dünya aldatıcıdır. Onun için dünya hayatı ve zevkleri sizleri aldatmasın. Aldatıcıların en aldatıcısı olan şeytan sizi yoldan çıkarmasın. Sizden evvelkilerden ve geçirdiğiniz günlerden ibret alınız. Gayretle çalışınız, gafil olmayınız. Çünkü Allah yaptıklarınızdan gafil değildir. Hani, o dünyada zevk ve sefa sürüp büyük menfaatler sağlayanlar, dünyayı imar edenler, ekip biçenler ve onların etrafındakiler? Onları unuttunuz mu? Dünyaya Allah'ın verdiği değer kadar değer veriniz. Ahiretten de nasibinizi unutmayınız.”*¹⁹² Dedikten sonra şu ayeti okudu: *“Onlara dünya hayatının misalini ver. Geçici dünya hayatı, tıpkı şuna benzer; biz gökten yağmur indiririz, yeryüzündeki bitkiler onunla karışıp yemyeşil kesilir. En sonunda da kuruyup, rüzgârın savurduğu çerçöp haline gelir. Allah her şeye kadirdir. O mal, o*

¹⁹² Hasan İbrahim Hasan, I, 329; Ağırakça, Ahmet, *Hz. Osman*, İstanbul, 2004; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 329.

oğullar dünya hayatının süsüdür. Geri kalan iyi ameller ise Rabbinin katında sevap bakımından daha hayırlıdır.”¹⁹³

Hilafete geçtiği günlerin sıkıntularından olsa gerek, bu süreç hayâ sahibi halifeyi biraz yıpratmış, ister istemez böyle hüzünlü ve sıkıntılı bir konuşma yapmaya sevk etmiş olabilir.

Hz. Osman da hutbesinde bol bol nasihatte bulunarak, dünya hayatına aldanmayıp, ahret için çalışılması gerektiğini vurguluyor. Ayrıca insanlara sıkça ölümü hatırlatıp, ahret için hazırlanmalarını öğütlüyor. Konuşma, siyasî olmaktan çok dini ve ahlaki içerikli, mistik bir hava yansıtmaktadır. Bunda o günkü ortamın da payı olduğu muhakkaktır. Halife biri tarafından saldırıya uğrayarak, aralarından yeni ayrılmıştır ve ölümünün acısı henüz tazedir. Aynı zamanda halife seçimi gibi ciddi bir problem sıkıntılı bir süreçle yeni aşılmıştır. Ve diğer halife adayları olan Hz. Ali'nin taraftarları iyice gerilmişler ve patlamaya hazır bomba gibi beklemektedirler.

2- Hz. Ali'nin Hutbesi

Hz Ali'nin halife seçildiği ortam diğerlerinden çok farklıydı. Öncelikle ortada son derece vahşice işlenmiş bir cinayet vardı. Suçlular elini kolunu sallayarak ortada geziyordu. Şehirde tam bir korku ve panik havası esiyordu. Pek çok sahabe Medine'den kaçarcasına uzaklaşmıştı. Ve halifelik sorumluluğunu kimse üstüne almak istemiyordu. İsyancılar ise hemen bir halife seçmezlerse katliama girişeceklerini söyleyip tehditler yağdırıyorlardı. Hz. Ali de onlardan ne kadar kaçsa da ellerinden kurtulamadı ve nihayet bu fitne ortamını sonlandırmak niyetiyle hilafeti kabul etti.¹⁹⁴

Mesciddeki genel bey'atın ardından Hamdele ve salvele ile başladığı ilk hutbesini şu şekilde irâd etti:

“Hiç şüphe yok ki, Şanı yüce Allah, insanları kurtuluşa götüren bir kitap indirdi. Bu kitabında hayrı ve şerri açıkladı. Öyleyse hayra sarılın, şerri terk edin. Farzları Allah için yerine getirin, sizi cennete götürsün. Allah aşikâr olan bir haram koydu ve müslüman'ın hürmetini bütün haramlardan daha ileride tuttu. İhlâsa ve müslümanların birliğine önem verdi. Müslüman hak edilen durumlar dışında, insanların elinden ve dilinden emin olduğu

¹⁹³ Kehf 18: 45–46.

¹⁹⁴ Belâzürî, II, 148–157.

kimsedir.¹⁹⁵ Müslümana eziyet vermek ancak eziyetin vacip olması halinde helal olur. Umumun işini görmek için koşuşun. Özellikle ölenlerinize son hizmeti yerine getirin. Zira insanlar önünüzden, kıyamet ise arkanızdan sizi kuşatmıştır. Güçlük çıkartmayınız ki ayıplarınız gizli tutulsun. Zira insanlar başkalarına bakarlar. Allah'ın kullarına kötü davranmaktan kaçının. Ondan korkun. Üzerinde bulunduğunuz topraklardan ve hayvanlardan sorumlusunuz. Yüce Allah'a itaat edin ve ona isyanda bulunmayın. Hayır gördüğünüzde onu alın, şer gördüğünüzde ise terk edin. Hatırlayın bir zamanlar siz yeryüzünde az ve güçsüz idiniz.”¹⁹⁶

Hz. Osman'ın konuşması nasıl ortamı yansıtmışsa, Hz. Ali'nin konuşması da aynı şekilde çevrede olup bitenlere atflarla doludur. Hz. Ali'nin konuşmasında asilerin halifeyi öldürüp, hayatı cehenneme çevirmelerine atfen şerden bahsediyor ve herkesin bir tarafa dağıldığı o günlerde Müslümanları birlik olmaya davet ediyor. Kehf suresindeki ayeti de yine aynı olayları kastederek dile getiriyor. Konuşmanın genel teması yaşanan olaylar olmakla birlikte, yatıştırma ve sakinleştirmeyi hedef aldığı açıktır. Yine isyancıları üstü kapalı bir şekilde eleştirip uyarılarda bulunması da göze çarpan ifadeler arasında yer alıyor.

c) Halifelerin Hutbelerindeki Konuların Benzer ve Farklı Noktaları

Râşid Halifelerin hutbeleri içinde, en kapsamlı olanı ve prensipler vaz' edeni, Hz. Ebû Bekir'in hutbesidir. Hz. Ömer'in hutbesinden bize intikal eden ise sadece bir cümledir. Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hutbeleri de kısmen kaynaklara geçmiştir.

Hz. Ömer'in hutbesinin bize ulaşmadığını düşündüğümüz kısmını bir kenara bırakırsak hutbelerin benzer ve farklı yönlerini aşağıda maddeler halinde sıraladığımız şekilde analiz edebiliriz:

1- Hz. Ebû Bekir, “*hamdele*” ve “*Şahâdet*” ile yine Hz. Osman ve Hz. Ali de “*hamdele*” ve “*salvele*” ile hutbelerine başlıyorlar. Bu ise sonradan, bir hutbe ya da konuşmaya başlarken gelenek halini almıştır.

2- Her hutbe kendi döneminin karakteristiğini yansıtmakta ve bu bakımdan farklılaşmaktadırlar.

¹⁹⁵ Buharî, İman 4.

¹⁹⁶ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 226; Varol, *Siyasallaşma Sürecinde Ehl-İ Beyt*, 86–87.

Hz. Ebû Bekir, kendisine çok ani bir şekilde bey'at edildiği için, hutbesinin merkezine bu konuyu almış ve *“iyi biliniz ki bana yapılan bey'at çok ani olmuştur. Çünkü ümmet içerisinde bir fitne ve kargaşanın çıkmasından korktum”, “sizin en hayırlınız olmadığım halde size yönetici oldum”, “Allah'a yemin ederim ki, hiçbir gün ve gece ne bunun peşine düştüm, ne talep ettim ne de gizli ve açık olarak bunu Allah'tan istedim. Vallahi, birinizin beni bu sıkıntıdan kurtarmasını isterdim”* ve benzeri ifadeleri, bir arada değerlendirildiğinde; Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi, hem kendisi, hem de toplum açısından planlı bir şey değildir. O, bu görevi istemediğini, sırf fitne çıkmaması için kabul ettiğini vurgulamaktadır. Aslında toplumun zihninde, Hz. Ebû Bekir'in, en hayırlıları olduğu konusunda bir mütâbakat vardı. O, çeşitli gerekçelerle, değişik grupların razı olacağı şahsiyetlerin başında gelir. Ancak O, bu konuda tevâzû göstererek, içlerinde en hayırlıları olmadığını tekrarlamaktadır. Oysa Hz. Ömer, hilafeti zamanında, bir hutbesinde, toplum içindeki en hayırlı kişinin Hz. Ebû Bekir olduğunu, onun önüne geçerek halife olmayı günah saydığını ifade etmektedir.¹⁹⁷

Hz. Ömer'in hutbesinin çok az bir kısmına vâkıf olduğumuz için, iddialı bir şey söylemek zor olsa da, onun Hz. Ebû Bekir döneminde onun en yakın danışmanı olması ve o dönemde otoritenin tam manasıyla tesisinden sonra, onun atamasıyla halife olması sebebiyle, kendinden gayet emindir. *“bu ümmeti en doğru yola yönelteceğim”*, ifadesi bize bunu ispat etmektedir.

Deveden, kırbaçtan ve itaatten bahsetmesi ve ümmeti doğru yola yönelteceğini vurgulaması, uygulamalarında kararlı ve biraz da otoriter olacağının habercisi gibidir. Üslûbundan, selefî Hz. Ebû Bekir'in yönetimini biraz yumuşak bulduğu ve ondan daha otoriter bir yönetim sergileyeceği anlamı çıkabilir. Bu da normal karşılanmalıdır. Çünkü Hz. Ömer'in hilafete geçmesinde, ne Hz. Ebû Bekir'in seçilmesinde olduğu gibi, bir şaşkınlık ve meşrûiyet sorunu, ne de Hz. Osman ve Hz. Ali'nin halife olduğu süreçteki gibi bir halifenin öldürülmesi, kargaşa ve bölünme söz konusudur. O, kendi tarzıyla âdetâ, Hz. Ebû Bekir'in bir devamı gibi olmuştur.

Hz. Osman'ın hutbesi, tümüyle Hz. Ömer'in şehâdetinin izlerini taşımakta, siyâsî bir tablo çizmekten çok, halifenin ölümünün acısıyla, dünya hayatının geçiciliği ve ahiret yurdunun esas olduğunu vurgulayan, ölümü hatırlatarak ahiret için hazırlanmayı tavsiye

¹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, II, 279.

eden, hayâ ve ahlâk timsali Hz. Osman imajıyla örtüşen dinî ve ahlâkî bir hutbedir. Kendisinden önceki ve sonraki halifelerin seçim ortamına ve kendi yönetim anlayışına temas eden ifadelerin hiç birinin bu hutbede olmaması ilginçtir.

Hz. Ali'nin hutbesinde de Hz. Ebû Bekir'in hutbesinde yer aldığı gibi nasıl ve neden başa geçtiğini açıklayan bir kısım yoktur. Kendisi İslâm tarihindeki ilk ve en feci bir hadisenin arkasından, Medine'de tam bir kargaşa ortamı hâkimken, hep kendisinde bir hak olarak gördüğü hilafeti¹⁹⁸, istekli olmadığı bir ortamda üstlenmesinin zorluğunu dile getirmekte, *“Allah âşikâr olan bir haram koydu ve müslümanın hürmetini bütün haramlardan ilerde tuttu”* ifadesiyle, Hz. Osman'ın öldürülmesinden ve isyancıların yapmış olduğu kötü işten bahsetmektedir. *“Allah, ihlâsa ve müslümanların birliğine önem verdi”* ifadesiyle birlik ve beraberlik çağrısı yapmakta, *“güçlük çıkarmayınız ki ayıplarınız gizli tutulsun, zira insanlar başkalarına bakarlar”* diyerek isyancıları üstü kapalı tehdit etmekte ve artık hizaya gelmeleri konusunda uyarıda bulunmaktadır. *“Allah'ın kullarına kötü davranmaktan kaçın, O'ndan korkun”* ifadesiyle de isyancıların yaptıklarına son verip, Allah'dan korkmaya çağırmakta ve otoritesini kurmaya çalışmaktadır.

3- Hz. Ebû Bekir, *“İyi biliniz ki, benden Rasûlullah'ın yaptığı gibi amel etmemi isterseniz, bunu yapamam, Çünkü Rasûlullah, Allah'ın vahiyle şerefliendirdiği ve koruduğu bir kuldur. İyi biliniz ki, ben sadece bir beşerim ve sizin herhangi birinizden daha hayırlı değilim”* diyerek, Hz. Peygamber'den sonra toplumun önderliğine geçmenin sıkıntısını ifade etmiştir. Hz. Peygamber gibi vahiyle şereflenmiş bir Peygamber'in liderliğinin ardından, ne kadar faziletli olursa olsun, halkın içinden birinin halife olması çok zor olacaktır. Hz. Ömer'in böyle bir problemi yoktur. Hz. Ebû Bekir'i kendisinden hayırlı olarak kabul etmesi ve farklı düşündüğü konularda kendi görüşüyle hareket etmesi onun için yeterlidir. Hz. Osman ve Hz. Ali de bu konuda rahattırlar. Çünkü Hz. Ali, daha önce de ifade edildiği gibi zaten hilafette hakkı olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla onların hutbelerinde bu konuda bir vurgu yer almamaktadır.

4- Yine Hz. Ebû Bekir *“İyi biliniz ki, ben sadece bir beşerim ve sizin herhangi birinizden daha hayırlı değilim. Bundan dolayı beni gözetim altında tutun! Benim doğru yolda olduğumu gördüğünüzde bana tâbi olunuz, doğru yoldan ayrıldığımı gördüğünüz zaman da, yanlışlarımı düzeltiniz”* cümlelerinde, kendi kapasitesini gözler önüne sererek,

¹⁹⁸ Er-Râdî, Şerif, Nehcü'l-Belâğa, çev. Adnan Demircan, İstanbul, 2006, 100.

kendisinin onlardan farklı olmadığını, beşer olarak hataya da düşebileceğini, bu durumda onların kendisini doğrultmasını istemektedir. Hilafeti boyunca da bu eleştiriye açık yönetim tarzına bağlı kalmıştır. Ona göre hutbesinde daha sert bir görüntü veren Hz. Ömer, daha otoriter bir yönetim sergileyebileceğini ima etse de, başka örneklerde, eleştiriye açık olduğunu göstererek Hz. Ebû Bekir'in yolundan ayrılmamıştır. Nitekim “*Hata edersen bana ne yaparsınız?*” sorusuna, “*Seni kılıçlarımızla düzeltiriz*” cevabını alınca Allah’a hamd etmesi;¹⁹⁹ mehirde üst sınır belirlemeye çalışırken bir kadının itirazı üzerine “*Ömer hata etti, bu kadın ise isabet etti*”²⁰⁰ demesi ve hatasını düzeltmesi, minberde hutbe okurken, cüppesinin kumaşının hesabını vermeden hutbeyi dinlemeyeceğini söyleyen sahabeye, oğlunun da şahitliğine başvurarak, kumaşın hesabını vermesi²⁰¹ buna en iyi örneklerdir.

Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hutbelerinde bu konuya bir vurgu yoktur ve her iki halifenin de uygulamalarında eleştiriye açık olduklarını söylemek zordur.

5- Hz. Ebû Bekir: “*İnşallah, içinizdeki en zayıf olanınız, kendisinin hakkını alıncaya kadar benim yanımda en güçlüünüz olacaktır. İnşallah, içinizdeki en güçlüünüz de, üzerine geçirdiği hakkı alıncaya kadar, benim yanımda en zayıfınız olacaktır*” sözleriyle adalet ve zayıfı ezdirmeme prensibine güçlü bir vurgu yapmış ve uygulaması da bu şekilde olmuştur. Hz. Ömer ise bunu hutbesinde dile getirmemiş olsa da, hayatında sergilediği örneklerden anlaşıldığı kadarıyla bu prensibe sahip çıkan ve adaletiyle bütün dünyada meşhur olan ender şahsiyetlerdendir. Diğer halifeler de ellerinden geldiğince bu prensibin hakkını vermişlerdir.

6- Râşid Halifeler, genel olarak ortamı yansıtan konuşmalar yapmışlardır. Hz. Osman'ın hutbesi hariç, diğer hutbelerde göze çarpan nokta siyâsî nitelik taşımalarıdır. Hz. Osman'ın hutbesi ise, şartlara imada bulunmakla birlikte, dinî-ahlâkî öğütler şeklindedir.

7- Hz. Ebû Bekir, “*Allah'a yemin ederim ki, hiçbir gün ve gece ne bunun peşine düştüm, ne talep ettim ne de gizli ve açık olarak bunu Allah'tan istedim. Vallahi, birinizin beni bu sıkıntıdan kurtarmasını isterdim.*” Demekle idarecilik konusunda hiçbir hırsı olmadığını, hatta başka birinin çıkararak bundan kendisini kurtarmasını istediğini dile getirerek samimiyetini göstermek istemiştir.

¹⁹⁹ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 186.

²⁰⁰ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 185.

²⁰¹ Güzel, İSTEM, VI, 250.

Hız. Peygamber, namaz kıldıramayacak kadar hastalandığında, namazı Hz. Ebû Bekir'in kıldırmasını emretmiş, Hz. Âişe ise, adeta yalvararak, babasının çok yufka yürekli olduğunu ve bu makama dayanamayacağını belirterek, Hz. Ömer'in kıldırmasını teklif etmişti. Fakat Hz. Peygamber, namazı Hz. Ebû Bekir'in kıldırması konusundaki ısrarından vazgeçmemiştir.²⁰²

Hız. Ebû Bekir'i en yakından tanıyan kızının dile getirdiği bu gerçeği şimdi kendisi de söylemekten hiç gocunmamıştır: *“Vallahi gücüm ve kudretim yetmeyen büyük bir iş üzerine almış bulunuyorum. Benim yerime daha güçlü bir insan seçilmiş olmasını ne kadar arzu ederdim.”*

Hız. Ebû Bekir'in hutbesini bir yemin konuşması olarak algıarsak mübalağa etmiş olmayacağımızı sanıyoruz. O, halifeliği süresince, ölünceye kadar bu yeminine sadık kalmıştır.

8- Hutbeleri dil ve üslup açısından incelediğimizde hepsinin hitabetinin güçlü olduğunu görüyoruz. Hz. Ebû Bekir konuşmasında sade ve herkesin anlayacağı tarzda bir üslup kullanmış olması dikkat çekicidir. Bir başka dikkat çeken husus, Hz. Ömer'in Arap belâgatının bir üslûbunu kullanarak etkileyici bir benzetme yapmasıdır. Aslında Hz. Ömer kısa konuşmakla kendine olan güvenini de göstermeye çalışmış olabilir. Söylemek istediğini en açık ve veciz bir şekilde ifade etmek de onun bir özelliğidir. Hz. Osman'ın üslubu adeta bir vaaz niteliğinde, karakteri gibi sertlikten uzak bir dil kullanmıştır. Hz. Ali de Arap Dilini en iyi kullanabilen, hitabeti çok güçlü şahsiyetlerden biridir. Konuşmada ilk bakışta her ne kadar korku ve endişe göze çarpsa da, her şeyin düzeleceğine dair bir inanç ve bu konuda kendine güven de söz konusudur.

²⁰² İbn Hişâm, 1131; İbn Sa'd, II, 217–219.

B- HALKIN SİYASÎ OTORİTE KARŞISINDAKİ DURUMU

Mes'ûdî'nin, iklimlerin insan üzerindeki etkisi konusunda bir tezi vardır. Yeryüzünün her bölgesinin iklim ve havasının, insanları, hayvanları ve bitkileri biçimlendirdiğini, ayrıca cansız varlıkları da aynı şekilde etkilediğini savunur.²⁰³

Arap dünyasının İslam tarihi otoritelerinden biri kabul edilen Abdülaziz Durî ise, doğal çevrenin tarihin şekillenmesinde önemli bir yeri olduğunu savunarak, hava koşullarının, insanların karakterlerinin oluşmasına, tembel olup olmasına, hatta siyasî hayata bile etki ettiği görüşündedir.²⁰⁴

Her ülkenin, her bölgenin hatta her şehrin kendine has bir karakteri, kültürü ve yaşayışı vardır. Yeni fethedilen bölgelerin halkıyla, oraya görevli olarak giden vali ve diğer memurlar arasında bir takım uyuşmazlık ve anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır.²⁰⁵

Yine Durî'ye göre, Arap yarımadasında, arazinin oldukça geniş, ulaşımın zor ve bedeviliğin de yaygın oluşu, siyasî bir sistemin kurulmasını engellemiştir. İslam'dan önce, o bölgedeki tek bağlılık, kabileye olan bağlılık, yani asabiyettir.²⁰⁶ Bundan dolayı, bedeviler, kabilesi dışında kimseye boyun eğmekten ve devlet düşüncesinden uzaktı. Hz. Peygamber, bu durumun üstesinden gelebilmek için çok mücadele etti.²⁰⁷ Ve Arap yarımadasının ortasında siyasî bir birlik kurmayı başardı.

Hz. Peygamber zamanında temelleri atılan kardeşlik, birlik-beraberlik, sosyal yardımlaşma ve dayanışma, Râşid Halifeler döneminde de devam etti. Halifeler, halkın bu prensipler çerçevesinde yaşamlarını sürdürmeleri konusunda ellerinden geleni yaptılar. İdareyle ilgili bütün düzenlemeler, halkın iyi yönetilmesi ve refah içinde yaşmalarına yönelikti. Halifeler hutbelerinde bu kavramlar üzerinde çokça duruyorlar ve nasihatlerini yine bu noktada yoğunlaştırıyorlardı.

Bununla da kalmayıp, halkı yönetimde söz sahibi yaptılar. Halka hata işlediklerinde kendilerini düzeltme ve uyarı yetkisi verdiler. Halk, yönetimde her hangi bir aksaklık gördüğünde, halifeden aldıkları güçle, durumu intikal ettirerek, şikâyet etmekten çekinmiyorlardı. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, Hz. Ömer, bir konuda karar vermeden,

²⁰³ Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcu'z-Zeheb*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2004, 56.

²⁰⁴ Durî, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991, 63-64.

²⁰⁵ Varol, "Râşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişim Üzerine" VI, 208.

²⁰⁶ Asabiyet konusunda, geniş bilgi için bakınız: Apak, Adem, *Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasî Tarihindeki Etkileri*, İstanbul, 2004.

²⁰⁷ Durî, 69.

sahabenin ileri gelenlerine danışmakla yetinmeyip, mescidde topladığı halkın da görüşüne başvuruyordu.

Bir seferinde, Hz. Ömer, mehir paralarının aşırı yükseldiğini öne sürerek, sınırlama getireceğini söylemiş, fakat mescidde arka sıralardan bir kadın itiraz ederek, “*Onlardan birine pek çok mal vermiş olsanız dahi, ondan bir şeyi geriye almayın*”²⁰⁸ mealindeki ayeti hatırlatınca: “*Bu kadın haklı, Ömer ise yanıldı*” diyerek, bu hükümden vazgeçmişti.²⁰⁹ Yine Hz Ebû Bekir, Hz. Ömer’i istihlaf etmeden önce sahabenin ileri gelenleriyle istişâre yapmıştı.²¹⁰

Râşid Halifeler dönemindeki toplumsal değişimleri etkileyen en önemli faktör, şüphesiz idaredeki değişikliklerdir. Hz. Ebû Bekir’in, Sakîfe’de halife seçilmesi sürecinde, önce ensarla muhacirler arasında görüş ayrılığı belirdi.²¹¹ Hz. Ali’nin bey’atını geciktirmesi de değişik yorumlara neden oldu.²¹²

Ancak, Hz. Ebû Bekir, akli, tevazuu ve takvası, basiretli ve kararlı yönetimiyle kısa zamanda Medine’de birliği tesis etti. Ridde savaşlarının da sonuçlanmasıyla İslam topraklarının tamamında kontrol ve hâkimiyeti sağlayıp, kendisinden sonra Hz. Ömer’i de halef atayarak huzur içinde hayata gözlerini yumdu.

Hz. Ömer dönemi ve Hz. Osman’ın ilk altı yılı, Hz. Osman’ın ikinci altı yılı ile Hz. Ali dönemine göre, fetihler ve refahla dolu, daha sakin ve huzurlu bir dönem olmuştur. Hz. Osman’ın ikinci altı yılında ve Hz. Ali devrinde, siyasî çalkantılar ve iç isyanlardaki artış göze çarpar.

Yine Râşid halifeler döneminde İslâm devleti fetihlerle genişlemiş, elde edilen ganimetler ve gayr-i müslim tebaadan alınan cizye ve haraçlarla halkın refah düzeyi yükselmişti. Özellikle Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanındaki ekonomik refahın bu denli artmasının, toplumda dini hassasiyetlerin azalması ve lükse düşkünlük emarelerinin ortaya çıkmasına yol açması kaçınılmazdı. Nitekim her iki halife de bunun endişesini her zaman duymuştur.²¹³ Hz. Ömer bu tehlikeyi yönetim tarzıyla dengeleyebiliyordu. Ancak Hz. Osman’ın daha serbest yönetim anlayışı sonucunda, bu emarelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

²⁰⁸ Nisâ 4: 20.

²⁰⁹ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 185.

²¹⁰ İbn Sa’d, III, 274.

²¹¹ Zorlu, 160.

²¹² Zorlu, 216–245.

²¹³ Varol, “*Râşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişim Üzerine*”, VI, 205.

Hız. Ömer büyük sahabilerin Medine dışına çıkmalarını yasaklamıştı. Ondan sonra idareye geçen Hız. Osman ise, Medine'den çıkıp istedikleri yere gitmelerine müsaade etti. Onlar gittikleri yerlerde mal mülk edindiler. Bir yandan da bir cazibe merkezi haline gelmişler ve etraflarında bir takım oluşumlar gerçekleşmişti. Bu ve benzeri olaylar bazı insanları halife hakkında ileri geri konuşmaları konusunda cesaretlendirmiştir.²¹⁴

Hız. Ali hilafete geçtiğinde, halka Hız. Osman kadar cömert olmadı. O da Hız. Ömer gibi sahabenin başka yerlere gitmelerini engellemeye çalıştı. En sert uygulaması ise Hız. Osman'ın valilerini değiştirmekti. Bir de Hız. Osman'ın kanını talep eden Ümeyyeoğulları onun için başlı başına bir problemdi. Bu yüzden fetihler ve idarî yapılanmayla uğraşmaya fırsat bulamayan Hız. Ali, hilafeti boyunca, karışıklıklar ve iç savaşlarla uğraşmak zorunda kaldı.

Devlet merkezinin Kûfe'ye taşınma fikri buradan ortaya çıktı. Hız. Ali Medine'ye daha fazla zarar gelsin istememiş, adeta orayı koruma altına almıştır. Aynı zamanda, Kûfe'nin kendisi için daha güvenli bir merkez olacağını düşünüyordu.²¹⁵ Diğer taraftan Sıffîn Savaşı sonunda uzun yıllar devletin ve müslümanların başına bela olacak ve kanlı eylemlerde bulunacak bir grup olan Hariciler ortaya çıkmıştı.

Görüldüğü gibi Râşid Halifeler dönemindeki toplumsal değişme, gün be gün artmış; yıllar ilerledikçe nesillerdeki değişim, yeni fethedilen ülkelerin halkının İslâm toplumuna katılımı ve Hız. Peygambere yetişen neslin giderek azalması gibi sebeplerle doruğa ulaşmıştır.²¹⁶

a) Halifenin Halka Tavsiyeleri

Râşid Halifeler, hilafete adım attıkları ilk dakikadan itibaren, ölünceye kadar insanlara, hem dini hem dünyevi birçok konuda tavsiye ve öğütlerde bulunmuşlardır. Halifelerin ilk hutbelerini incelerken bu konuya temas ederek, hepsinin hutbelerindeki en çok göze çarpan hususun halka nasihatler olduğunu vurgulamıştık.

²¹⁴ Şakir, Mahmut, *Dört Halife*, çev. Ferit Aydın, İstanbul, 1994, 338–339.

²¹⁵ Şiblî, V, 90–91; Hitti, I, 277.

²¹⁶ Varol, “*Râşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişim Üzerine*”, İSTEM, VI, 206.

Bu başlık altında söz konusu edeceğimiz tavsiyeler de, gerek onların çeşitli yer ve koşullardaki, hutbeleri, gerek bazı durumlar karşısındaki sözleridir. Halifelerin dini nasihat ve tavsiyelerini bu bağlamda inceleyeceğiz.

Hiz. Peygamber'in terbiyesi altında yetişmiş olan Râşid Halifelerin her biri hilafetleri boyunca, halka her zaman yakın olmuşlar, onları yakından takip etmişler ve en ücra köşedeki insanlara bile ulaşmaya çalışmışlardır.

Hiz. Ebû Bekir, her fırsatta halka hitap ederek, Kur'an ve Sünnet doğrultusunda tavsiyelerde bulunmuştur. Sık sık temas ettiği konulara genel olarak baktığımızda karşımıza şöyle bir tablo çıkar:

“Takva sahibi olmak, Allah'ın Kitabına ve Resul'ün Sünnetine uymak, kişinin kendini muhasebeye tabi tutması, günahlara tövbe, sürekli salih amel ve hayırlı iş peşinde koşmak, her işte Allah'ın rızasını gözetmek, ihlâslı ve halis niyet sahibi olmak, bid'at ve hurafelerden uzak durmak, ölümü ve ahireti hatırlamak, yalandan, hıyanetten, böbürlenmekten kaçınmak, sürekli cihad azmi içinde olmak, Allah'ın cezasını gerektirecek olumsuz davranışlardan sakınıp, her hususta hakka tutunmak, doğruluktan ayrılmamak, Ahiret için hazırlık yapmak, fani dünyadan ibret almak.”²¹⁷

Hiz. Ebû Bekir hilafeti döneminde bid'atlara asla geçit vermemiş, bu tür davranışlara rastladığında gerekli uyarıları yapmıştır. Hac esnasında devamlı susan bir kadına rastlamıştı. Sebebini merak edip sordu. İbadet maksadıyla sustuğunu ve sevap kazanmayı umduğunu duyunca, ona, bu hareketin cahiliye adetlerinden olduğunu, Müslümanlığın böyle şeylere izin vermediğini söyledi. Kadın da bu hareketinden vazgeçti.²¹⁸

Hiz. Ebû Bekir'in birçok nasihat ve tavsiyelerinin yer aldığı çok sayıda hutbesi kaynaklarda mevcuttur.²¹⁹ Biz burada hepsini aktarmayı gerekli görmüyoruz. Ancak onun birkaç veciz sözünü buraya örnek olarak aktarıyoruz:

- Ölüme karşı haris ol, sana hayat verir.
- Akıllı kimse muttaki olan, akılsız kimse ise zalim olandır.
- Çok söz kişiyi unutkan yapar.
- Ne söylediğini ve ne zaman söylediğini iyi düşün.²²⁰

Hiz. Ebû Bekir hadis rivayetinde bulunanlara da şu tavsiyeyi verir:

²¹⁷ Algül, Hüseyin, “*Hiz. Ebû Bekir'in Faaliyetlerine Genel Bir Bakış*” İSTEM, VI, 112–113.

²¹⁸ Şiblî, IV, 162; Sarıçam, 76.

²¹⁹ Diğer hutbeleri için bkz: Sarıçam, *Hiz. Ebû Bekir*, 95–103.

²²⁰ Sarıçam, *Hiz. Ebû Bekir*, 113–115.

“Siz, Rasûlullah’dan hadis rivayet ederken, ihtilaf ediyorsunuz. Sizden sonra gelenler daha şiddetli ihtilaflara düşecekler. Onun için ihtilaflı bir şey rivayet etmeyiniz. Şayet sizden bunu isteyenler olursa Allah’ın Kitabı’na müracaat edelim, deyiniz ve onun helal kıldığını helal, haram kıldığını haram tanıyınız.”²²¹

Hz. Ömer vakit buldukça dini konularda nasihatlerde bulunur, Cuma hutbelerinde, hem günlük meselelerle, hem de dinin hükümleriyle ilgili konuşurdu. Seyahatlerinde, gittiği yerlerde dinin usul ve erkânını anlatır, Kur’an’ı ezberlerken farz, sünnet ve i’rabını da ezberlemelerini tavsiye ederdi.²²²

Bir seferinde, Hz. Ömer, yanında sahabeden bazıları olduğu halde Şam’a gidiyordu. Serağ denilen mevkie geldiklerinde, Şam’da veba salgını olduğu haberini aldı. Yolculuğa devam edip etmeme konusunda yaptıkları istişârede görüş birliğine varamadılar. Ertesi gün Hz. Ömer: “Ben geri dönüyorum, siz de geri dönün” dedi. Ebû Ubeyde b. Cerrah: “Allah’ın kaderinden mi kaçıyoruz?” diye karşılık verdi. Bu sırada istişâre toplantısında bulunmayan Abdurrahman b. Avf geldi ve durumu öğrenince “ben Resulullah’ın bu konuda şöyle dediğini duymuştum: ‘bir yerde salgın hastalık olduğunu duyarsanız, oraya girmeyin, siz orada iken salgın hastalık çıktığını duyarsanız, oradan ayrılmayın.’”²²³ Hz. Ömer bunun üzerine “çok şükür” dedikten sonra geri döndüler.²²⁴

Birlik ve beraberliğe önem veren Hz. Ömer, gruplaşmalara asla tahammül etmezdi. Nitekim böyle bir oluşumu duyduğunda şöyle demiştir: “Siz ayrı ayrı gruplar oluşturmuşsunuz. Her grubun belli mensupları varmış, iki müslüman bir araya gelse ‘filan şu grubun adamı olmuş’ diye söylemeye başlamışsınız. Allah’a yemin ederim ki, bu, dininizi, şerefınızı, dirlik ve düzeninizi kısa sürede darmadağın eder ve bana öyle geliyor ki, bundan sonra müslümanlar hakkında: ‘filanın fikirleri İslâmiyeti yetmiş fırkaya ayırdı...’ diye konuşulacak. Derhal gruplaşmaya son verip bir araya gelin. Bir araya gelmeniz aranızda sevgi ve saygıyı artırır. Başkalarının gözündeki de büyürsünüz.”²²⁵

Hz. Ömer’in hikmetli sözleri bütün edebi eserlerde bulunmaktadır. Bunlardan bir kaçına yer vermek istiyoruz:

“En akıllı insan, yaptıklarının hesabını verebilendir.”

²²¹ Şıblî, IV, 163.

²²² Şıblî, IV, 406–407.

²²³ Buhâri, Tıb 2.

²²⁴ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 95; Ağrakça, Hz. Ömer, 64.

²²⁵ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 186.

“Başkalarını ıslah etmek için kendinizi ıslah etmeniz icap eder.”

“Dünyaya az meylet, hür yaşarsın.”

“Nefret ettiğin kimseden çekin.”

“Bana hatalarımı söyleyene Allah rahmet nazarı ile baksın.”²²⁶

Hiz. Osman, karakter olarak dürüst, halim-selim, hoşgörölü, dindar, merhametli ve müttakî biriydi. Hayâ konusunda ondan daha ileride kimse yoktu.²²⁷ Bu özellikleri yönetimine de yansımıştı. Halk onu seviyordu ancak, Hiz. Ömer'den korktukları gibi korkmuyorlardı. Başlangıçta olumlu bir şey gibi görünen bu durum, halkın şikâyetlerinde ileri gitmeleri, isyanların artması ve çeşitli olayların çıkmasının başlıca sebepleri arasında görülür.

Onun halka hitabında da bu üslubu göze çarpıyordu. Hutbelerinde bol bol dini nasihat verirdi. Örnek olarak: “Ey insanlar! Allah'ın emirlerine muhalefet etmekten sakının. Zira Allah'ın emirlerine muhalefet etmekten sakınmak bir ganimettir. En akıllı insan, kendisini hesaba çeken, kendini iyi idare eden, ölümden sonrası için amel işleyen ve kabrin karanlığı için Allah'ın nurundan yararlanandır. Kul gözleri gördüğü halde, Allah'ın kendini kör olarak haşretmesinden korksun, hikmetten anlayan için tek söz kâfidir...”²²⁸

Hiz. Ali'nin gerek hilafete geldiği andaki, gerek daha sonraki hutbe ve konuşmalarına baktığımızda, dini nasihatten çok siyasî içerikli olduğu dikkatimizi çeker. Onun hilafeti sırasında yaşadığı ve tanık olduğu bazı olaylar bu konuşmalarının asıl konusunu teşkil eder. Er-Râdî tarafından derlenip, Adnan Demircan'ın tercüme ettiği Nehcü'l-Belâğa adlı kitapta Hiz. Ali'nin bütün konuşmaları, mektupları ve hikmetli sözleri bir araya toplanmıştır. Demircan, buradaki konuşmalarının karakteristik özelliğinin Hiz. Ali'nin siyasî hayatında yaşadığı mağduriyetlerin yansımaları olduğunu ve konuşmalarında karamsar bir tablo çizdiğini ileri sürer. Ayrıca konuşmalar hep hilafet dönemine ait olduğu için insanlara olan güvensizlik ve ortamın kötülüğüne dair bakış açısını sergilemesi yönünden büyük önem taşır.²²⁹

Hiz. Ali'nin bütün konuşmalarının derlendiği bu kitaptan, zikrettiğimiz özellikleri içeren birkaç örneğe yer veriyoruz:

²²⁶ Şiblî, IV, 500; Ağırakça, Hiz. Ömer, 157.

²²⁷ Şiblî, V, 47.

²²⁸ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 197.

²²⁹ Er-Râdî, 16–17.

Cemel Savaşında, oğlu Muhammed b. Hanefiyye'ye sancağı verdiği zaman şunları tavsiye ediyor: *“Dağlar ayrılrsa da sen ayrılma! Dışını sık, kafatasını Allah'a ödünç ver. Ayağını yere sağlam bas. Bakışını en uzaktaki insanlara at. Bazı şeyleri görmezden gel. Bilmiş ol ki zafer, münezzeh olan Allah'tandır.”*²³⁰

“Hüküm ancak Allah'ındır” sözünü duyduğunda, hariciler hakkında şöyle sözler söylemiştir: *“Kendisiyle batılın istendiği doğru bir söz! Evet! Gerçekten hüküm ancak Allah'ındır; fakat bunlar, 'Emirlik ancak Allah'ındır' diyorlar. Kuşkusuz insanlara iyi ya da kötü bir yönetici gerekir. Mü'min onun emrinde çalışır; kâfir ondan yararlanır. Allah o emirlikle eceli gerçekleştirir. Onunla fey' toplanır ve düşmanla savaşılır; yollar güvenilir olur; zayıfın hakkı kuvvetliden alınır. Böylece iyi olan rahat eder. Kötü olandan emin olunur.”*²³¹

Muâviye, Hz. Ali'ye elçiler gönderip idareyi kendisine bırakması konusunda baskı yapınca Hz. Ali onlara sert çıkmış ve Şam'da halka hitaben tellallarına şöyle bir ilan yaptırmıştı: *“İyi dinleyin! Mü'minlerin Emiri sizlere der ki: Hakka dönmeniz ve ona yönelmeniz için, sizi teşvik etmek istedim. Size Allah'ın kitabıyla delil getirdim ve sizi ona davet ettim. Siz ise taşkınlıktan, azgınlıktan vazgeçemediniz, hakka icabet etmediniz. Ben de aynı şekilde size olan ahdi bozdum. Zira Allah hainleri sevmez.”*²³²

b) Halkın İdari Görevlileri Şikâyetleri:

Râşid Halifeler, hilafete geçer geçmez, anlamlı mesajlar içeren konuşmalar yapmışlardır. Bu mesajların içinde en önemlisi de, bir hata yaptıklarında düzeltilmelerini istemeleridir. Böylece halkı yönetimde söz sahibi yaparak, üstün bir demokrasi örneği sergilemişlerdir. Hz. Ömer hilafete geçmeden önce insanlara ne kadar sert davrandıysa, hilafete geçtikten sonra o kadar yumuşamıştır.

Râşid Halifelerin dördü de halkın içinde mütevazı bir yaşam sürdürerek, kapılarını her an açık tutmuşlardır. Böylece ihtiyacı olan herkes halifenin yanına girerek isteğini ya da şikâyetini bildirme imkânı bulmuştur. Hepsisi, Hz. Peygamber'in, *“Allah'ım, her kim ümmetimin işinden bir şeyi üzerine alır da onlara meşakkat verirse, sen de onlara*

²³⁰ Er-Râdî, 40–41.

²³¹ Er-Râdî, 61.

²³² Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 243.

meşakkat ver. Her kim de ümmetimin işlerinden bir şeyi üzerine alıp onlara lütuf ve merhametle muamele ederse, sen de onlara merhamet ve lütufla muamele et” ²³³ hadisine uygun olarak davranmışlardır.

Halifeler şikâyet dinlemek için her zaman halkın kendilerine gelmesini beklemezlerdi. Bazen de onlar gidip halka bir şikâyetleri olup olmadığını sorarlardı. Bir haksızlık varsa hemen suçluları cezalandırırlardı.

Hz Ebû Bekir, hicretin onikinci yılında hac için Mekke’ye gitmiş ve halka herhangi bir istek ya da şikâyetleri olup olmadığını sormuştu. Hiç şikâyet gelmemiş, aksine herkes memnuniyetini belirtmişti.²³⁴

Hz Ömer de her hac mevsiminde valileri Mekke’ye çağırıp, çevre illerden gelen hacılara bunlardan bir şikâyetleri olup olmadığını sorardı. Tahkikat yapar ve ona göre karar verirdi.²³⁵ Özellikle Kûfelileri vali konusunda bir türlü memnun edemiyordu. Her vali atadığında şikâyetler ayyuka çıkıyordu. O da bıkip usanmadan onların istekleri doğrultusunda yeni vali gönderiyordu.²³⁶

Hz. Ömer, valilerin doğrudan halk tarafından denetlenmesi ve yöneticiler hakkındaki halkın görüşlerinin halifeye iletilmesine hizmet etmek üzere “Dîvânü’l-Mezâlim” i kurdu.²³⁷ Daha önce Hz. Ömer’in, valileri teftiş etmek üzere Muhammed b. Mesleme’yi görevlendirdiğinden bahsetmiştik. Muhammed, inceleme yapmak için gittiği yerlerde halka şikâyetlerini açıktan sorar, şikâyetçiler de hiçbir tesir altında kalmadan şikâyetlerini dile getirirlerdi.²³⁸ Muhammed b. Mesleme, Kûfe valisi Sa’d b. Ebî Vakkas hakkındaki bir şikâyet üzerine Kûfe’ye gitmiş ve incelemede bulunmuştu. Aldığı sonuçları halifeye bildirmişti. Halkın şikâyetini haklı bulan halife Sa’d’ı görevden almıştı.²³⁹

Hz. Ömer’e iletilen şikâyetlerin en ilginç Enes’in rivayetiyle bize ulaşmıştır. Bu habere göre bir gün Hz Ömer, beraberinde birkaç kişiyle mescidde otururken Mısırlı bir adam gelerek, Vali Amr b. el-Âs’ı şikâyet etti. Adam, valinin düzenlediği at yarışında, herkesin gözü önünde birinci geldiğini, fakat valinin oğlunun birinci olduğunu iddia ettiğini, buna karşı çıkınca da kendisini dövdüğünü, arkasından şikâyette bulunmaması için,

²³³ Müslim, İmâre, 19.

²³⁴ İbn Sa’d, III, 187.

²³⁵ Şiblî, IV, 344.

²³⁶ Kılıç, 135.

²³⁷ Şiblî, IV, 345; Hizmetli, Sabri, İlk Dönem İslâm Tarihi, Ankara, 1999, 520.

²³⁸ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 180.

²³⁹ Taberî, IV, 121–122; İbnü’l-Esîr, III, 5–6.

valinin, onu hapsedtiğini, ama kaçıp geldiğini söyledi. Halife, Amr'a bir haberci göndererek derhal oğlunu da alıp Medine'ye gelmesini emretti. Herkesin huzurunda Mısırlı'ya, Amr'ın oğlunu dövmesini söyledi. O da hiddeti geçinceye kadar onu dövdü.²⁴⁰ Buna benzer bir rivayet İbn Sa'd'ın Tabakât'ında geçer. Bu rivayete göre Hz. Ömer, şikâyetçiye haksız yere 100 kırbaç vurduran, Amr b. El-Âs'a 100 kırbaç cezası verir.²⁴¹

Halifeler, şikâyetleri dinleyip, doğruluğunu araştırdıktan sonra gerekli düzenlemeleri yapmakta gecikmemişlerdir. Mesela Basralı bir grup Hz. Ömer'e gelerek su sorunları olduğunu söylediğinde, derhal, vali Ebû Musa'ya bir kanal açtırmasını emretmişti.²⁴²

Hz. Osman devrinde en çok şikâyet edilen şey, onun akrabalarını idarî görevlere getirmesiydi.²⁴³ Böyle yapmakla halife, ilk iki halifenin uygulamasına aykırı hareket etmiş oldu. Üstelik vali olarak tayin ettiği kişiler, genelde Mekke'nin fethinden sonra müslüman olmuş ve şaibeli olaylara imza atmış şahıslardı. Mesela; Mısır'a vali olarak atanan Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh, irtidat etmiş ve halifenin tavassutuyla affedilmiş biridir.²⁴⁴ Daha önce sözünü ettiğimiz Mervân b. Hakem ise, Hz. Peygamber tarafından, babasıyla birlikte sürgün edilmiş ve ilk iki halife tarafından da Medine'ye dönmesine izin verilmemişti. Şimdi ise halifeye en yakın kişilerden biriydi.²⁴⁵ Vaktiyle, Hz. Peygamberle, yüz yüze münakaşa eden üvey kardeşi Velid b. Ukbe'yi Kûfe'ye vali tayin etti.²⁴⁶ Bu durumlar halk arasında hoşnutsuzluğa yol açmış ve şikâyet konusu olmuştu. Hz. Osman'ı en çok eleştirenler arasında, Hz. Âişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr bulunuyordu.²⁴⁷

Halifenin ve halkın lüks içinde yaşamasının yanlış olduğunu söylemekten, dayak zoruyla bile vazgeçmeyen Ebû Zerr'in, bu konuda en çok şikâyetçi olanların başında geldiğini daha önce anlatmıştık.

Hz. Osman hem valiler, hem de idaresi hakkındaki şikâyetlere son vermek amacıyla bir yıl arayla hepsini toplamış ve ²⁴⁸ şikâyet konuları üzerinde konuşmuştur. Fakat her iki toplantıdan da bir sonuç çıkmamıştır.

²⁴⁰ Şakir, 290–291; Azimli, 95.

²⁴¹ İbn Sa'd, III; 293–294; Şiblî, IV, 345.

²⁴² Güzel, 251.

²⁴³ İbn Sa'd, III, 64

²⁴⁴ Apak, 138.

²⁴⁵ Hitti, I, 270.

²⁴⁶ İbn Sa'd, III, 64; Hitti, I, 270.

²⁴⁷ Belâzürî, VI, 144; İbn Kesîr, VII, 174.

²⁴⁸ Taberî, IV, 333–343.

Hiz. Ali hakkındaki Şikâyetlerin üç ana konu etrafında toplandığını söyleyebiliriz. **Birincisi**; Hiz. Ali, Hiz Osman'ın öldürölmesinden sorumlu tutuluyordu. Hatta Muâviye işi daha da ileri götürerek bu olayda direk Hiz. Ali'nin parmağının olduğu yönünde suçlamalarda bulunuyordu.²⁴⁹

İkincisi; Hiz Ali'nin, Hiz. Osman'ı öldürenleri ordusunda barındırdığı iddiasıdır. Hiz. Ali bu iddiaya Şu şekilde cevap vermiştir: “Allah'a yemin ederim ki, Osman'ı ben öldürmedim. Öldürölmesini de ben emretmedim. Başkalarını da ona karşı kıskırtmadım.”²⁵⁰

Üçüncü Şikâyet konusuna gelince; Hiz Ali'nin hilafete geçer geçmez, Hiz. Osman'ın valilerini azletmesi olmuştur. Bundan en çok rahatsızlık duyanlar ise elbette ki azledilen valiler, özellikle Muâviye'dir.²⁵¹

Buna benzer Şikâyetler Hiz. Peygamber'in eşi Hiz. Âişe, Hiz. Talha ve Hiz. Zübeyr'den de gelmiştir. Bu konuda hiçbir geri adım atmadığı ileri sürölen Hiz. Ali ve diğerleri arasında tarihe “*Cemel Vaka'sı*” olarak geçen bir savaş vuku bulmuştur.²⁵²

Savaş patlak vermeden önce her iki tarafın da anlaşmaya çalıştıkları, bunun için karşılıklı elçiler gönderdikleri ve bu duruma geldikleri için pişman oldukları bilinmektedir. Ancak, iş o raddeye gelmişti ki, sanki birileri onların anlaşmasını istemiyordu ve ok yaydan fırlamıştı. Savaş sırasında dahi Hiz. Zübeyr'in pişman olup savaş alanını terk etmek istemesi²⁵³, her iki tarafın da son ana kadar tereddütleri olduğunun göstergelerinden biridir.

c) Halifelerin Halka Bakış Açılarındaki Ortak ve Aykırı Yönleri

Râşid Halifelerin yöneticilik yaptığı dönemde, halkla aralarında herhangi bir kopukluk olmadığını, yönetimde halkın isteklerinin ön plana çıktığını, idarecilerin ise öncelikle halka hizmet için orada durduklarını görüyoruz.

Onların bunu başarmalarının en büyük sebebi, kendilerini birer emanetçi konumunda görmeleridir. Onlar sırayla bayrağı devralıp görevlerinin bittiği yerde bir sonrakine emaneti teslim eden yarışçılar gibidir. Birbirleriyle sadece iyilik için yarıştılar. Hilafette kim varsa,

²⁴⁹ İbn Kesîr, VII, 417–418.

²⁵⁰ İbn Kesîr, VII, 419.

²⁵¹ Belâzürî, III, 80; İbn Kesîr, VII, 419.

²⁵² Belâzürî, II, 157–179; İbn Kesîr, VII, 371–396.

²⁵³ İbn Sa'd, III, 110; İbn Kesîr, VII, 391.

diğeri onun en yakın destekçisi oldu. Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir'e hilafetinin başında en çok desteği veren, kaza işlerinde kendisine yardımcı olmak için öne çıkan kişidir.

Onlar bu anlayış içinde halkı yönetmeye gönüllü oldular. Bununla kendilerini âbâd etmek gibi bir düşünceye asla kapılmadılar. Kendilerini bir anlamda feda ettiler. Dört halifeden üçü şehit olarak bu dünyadan ayrıldı. Son nefeslerinde bile halkın başına idareci olacak kişiyi belirleyebilmek için çabaladılar.

Hz. Ömer: “*Ömrüm oldukça halkın durumunu yakından görmek için seyahat edeceğim. Biliyorum ki onların bana ulaştıramadıkları çeşitli derterleri vardır. Bu dilek ve derterleri yöneticiler bana duyurmazlar. Halk ise yanıma gelemez. Ben bizzat Şam'a kadar gidip orada iki ay kalacağım*” diyerek büyük şehirleri dolaşır. Fakat istediği her yere ulaşmadan vefat etti.²⁵⁴

Hz. Osman ve Hz. Ali hakkında, idareleri konusunda çeşitli spekülasyon ve eleştiriler bugün bile söz konusudur.²⁵⁵ Bu, onların halkı düşünmedikleri ve onlardan kopuk oldukları anlamına gelmez. Zira onların yaşadığı devirde, müslüman halk arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu durum bize olayları aktarabilecek konumda olanların, taraflı bilgiler vermelerine ve kaynayan dedikodu kazanlarının alevlenmesine sebep teşkil etmiş olabilir. Kaldı ki bugün biz de Şif kaynaklı haberlere temkinli yaklaşıyoruz.

O günden bu güne Hz. Osman hakkında, çeşitli kaynaklarda ağır eleştiriler mevcuttur. Hatta bazıları daha da ileri giderek, işi hakarete kadar vardırırmışlardır. Oysa Hz. Osman, halkın şikâyetlerine cevap verebilmek için, valileriyle birçok toplantı tertipleyip çözüm arayışlarına girmiştir. Hz. Âişe'ye karşı savaşmakla eleştirilen Hz. Ali ise bu savaşı son ana kadar engellemeye çalışmış ve savaş sonrası, meydanı gezerken her iki taraftan da ölenleri gördükçe, gözyaşı dökmüş ve Hz. Âişe'nin, güvenli bir şekilde Medine'ye dönmesini sağlamıştır.

Özellikle Hz. Osman'ın, sadece halka değil, idarede görevlendirdiği kişilere karşı da yumuşak huylu ve şefkatli davranması, çeşitli istismarlara yol açmış olabilir. Hz. Ömer ise sert tabiatlı ve insanlara şiddetli davranmasıyla tanınan, şeriatı uygulama konusunda asla tavizi ve yumuşaması olmayan bir karaktere sahipti. Onun yanında her zaman bir kamçı

²⁵⁴ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 181.

²⁵⁵ Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul, 1992, 27–28

taşıdığı ve yanlış bir şey gördüğünde kullanmaktan kaçınmadığı yönündeki rivayetler²⁵⁶, onun kişiliğine hiç de aykırı görünmemektedir. Her ne kadar, hilafete geçtikten sonra onun yumuşadığı yolunda bilgiler olsa da, bu herkesin bir parça da olsa ondan çekindiği gerçeğini değiştirmez.

Hiz. Osman kendisine çok fazla itiraz gelip, şikâyetlerin arttığı bir anda dayanamayarak şu sözleri söylemiştir: “*Ömer b. Hattab’ı kınamadığımız hususlarda beni ayıplayıp kınıyorsunuz. Böyle bir durumda ayağıyla size bir tekme vurur, eliyle şamar atar veya lisantıyla size gerekeni söylerdi. Siz de ona sevdiğiniz veya sevmediğiniz her hususta uyup, sesinizi çıkarmamıştınız. Ben ise size karşı son derece yumuşak davrandım. Omuzlarımı size destek yaptım. Elimi ve dilimi sizden uzak tuttum. Bana karşı cesaretli olmanıza fırsat verdim. Fakat Allah’a yemin ederim ki taraflarımın sayısı sizden daha fazladır... Artık, beni ve yöneticilerinizi ayıplamayın. Allah’a yemin ederim ki, benden öncekilerin ulaştıkları mesafeden geri kalmış değilim.*”²⁵⁷ Bu rivayet, iki halifenin, karakter farklarının idareye nasıl yansıtıldığının en önemli örneklerinden biridir.

Hiz. Ebû Bekir’in hilafete geliş sürecinde, Sakîfe toplantısında gündeme gelen, günümüzde dahi tartışmalı bir konu olan kabile asabiyeti, o günün şartlarında henüz canlılığını yitirmemişti. Herkes bu şerefli görevin kendi kabilesine ait olmasını istiyordu. Hiz. Ebû Bekir, insanların ancak Kureyş Kabilesi gibi güçlü bir kableden seçilen halifeye itaat edeceğini düşünüyordu. Onun yaptığı asabiyetçilik değil, olsa olsa, ümmetin selametini düşünmek olabilirdi. Kaldı ki, Hiz. Ömer’i istihlaf ederken asla akrabası olmayan birini seçmeyeceğine dair teminat vermişti.²⁵⁸ Bunu da aynen uyguladı.

Aynı uygulamayı, Hiz. Ömer’de de görüyoruz. O da idarî görevlere hiçbir akrabasını getirmemişti. O, halka karşı ne kadar yumuşak davranıyor idiyse, aile efradına ve akrabalarına karşı da bir o kadar sert ve müsamahasızdı.²⁵⁹

Hiz. Osman’ın ise bu konuda farklı bir yol izlediği görülmektedir. Daha önce söz konusu edildiği gibi, onun için akrabalık, ehliyet ve liyakatin önüne geçmişti. Başlangıçta halk tarafından sevilip desteklenen Hiz. Osman, halkın memnuniyetini göz ardı eden akraba idarecilerini koruduğu için, yine aynı halk tarafından bir yalnızlığa itilmişti.

²⁵⁶ Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, II, 182.

²⁵⁷ İbn Kesîr, VII, 169.

²⁵⁸ İbnü’l-Esîr, II, 390;Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 63–64.

²⁵⁹ Ağırakça, “Hiz. Ömer”, 139.

Hz. Ali, yönetimde Hz. Ömer gibi olmaya çalışmış, özellikle kazâ işlerinde, oldukça titiz davranmıştı. Görevlendirdiği kadınlara, herkese âdil davranmaları gerektiğini talimatnamelerle bildirmiştir.²⁶⁰ Onun da vali tayinlerinde daha çok akrabalarını tercih ettiği görülmektedir. Ancak, onun akraba tayiniyle, Hz. Osman'ın akraba tayini aynı şekilde değildi. Hz. Ali, sadece akrabalarını değil, en güvendiği kişileri tayin ediyordu. Yanlışını gördüğü biri olursa da affetmiyordu. İbn Abbas, Basra valisi iken zimmetine para geçirdiği ile ilgili şikâyet gelir gelmez, Hz. Ali onu görevden almıştır.²⁶¹ Hz. Ömer gibi halkın arasında dolaşır, halk gibi giyinir onların fikirlerini alırdı.²⁶²

Dört halife de Kureyş Kabilesi'ne mensup olmakla birlikte, İslâm Devletinin her köşesinde ve merkezde, değişik ırk ve milletlere mensup olan halkına, aynı muameleyi gösterirdi.

²⁶⁰ Hizmetli, İslam Tarihi, 522.

²⁶¹ İbnü'l-Esîr, III, 386–387; İbn Kesîr, II, 125–135.

²⁶² İbn Kesîr, VII, 596.

C- İDARİ GÖREVLİLERİN SİYASÎ OTORİTE İLE OLAN İLİŞKİLERİ

Hz. Peygamber zamanında, devlet yönetimi, kuralları baştan konmuş ve oturmuş bir yönetim tarzı değildi. Birçok icraat ve yenilik, ihtiyaca binaen yapılıyor ve çeşitli yapısal değişiklikler, deneme-yanılma yoluyla, yerine yavaş yavaş oturuyordu. İslâm topraklarının sınırları genişledikçe, yeni yerleşim yerleri kurma ihtiyacı duyulmuş, merkezden uzak olan bu şehirlere sahabeler çeşitli görevlerle gönderilmişlerdir. Sınırlar, Râşid Halifeler devrindeki kadar genişlemediği için çok karmaşık bir yapı söz konusu değildi. Hz. Peygamber, Medine’de devlet başkanı olarak idarî işleri kendisi yürütüyordu. Herhangi bir mesele olduğunda, halk doğrudan kendisine müracaat ediyordu.

Hz. Peygamber, aynı zamanda orduların da komutanıydı. Yalnızca kendisinin katılmadığı seferler ya da gönderdiği seriyeler için bir komutan tayin ederdi. Vefatından hemen önce Suriye’ye gitmek üzere hazırlanan orduya Üsâme b. Zeyd’i komutan olarak atamıştı.²⁶³

Merkez Medine olmak üzere Mekke, Tâif ve Yemen’e de müstakil valiler atadı. Valiler buldukları bölgenin, hem imamı, hem komutanı, hem de kadısı idiler. Bu valiler aynı zamanda, görevli oldukları vilayette halka ganimetleri dağıtmakla, Beytü’l-Mal hissesini Merkez’e göndermekle, emniyet ve asayiş sağlama görevli idiler. Bu işlerde herhangi bir aksama olduğunda sorumlu tutulan ilk kişi vali oluyordu. Valilere sorumlulukları önceden bildiriliyor, sonra da denetleniyordu.²⁶⁴

İdari alandaki uygulamalar, Hz. Peygamber’den sonra Hulefâ-i Râşidîn’de gelişerek devam etti. Her halife kendi döneminde bu müesseselere bir yenisini daha ekledi, ya da önceki dönemdekileri geliştirdi.

Râşid Halifeler, devlet idaresinde, çeşitli görevlendirmeler yapıyorlar, ihtiyaç duyduklarında, görevlilerin çeşit ve adedini artırabiliyorlardı. Bu görevliler, vali, komutan, kadı, hazine memuru, kâtip, şurta görevlisi idi.²⁶⁵ Kâtip, yazışma işlerine bakarlardı. Hz. Ebû Bekir’in kâtibi, Hz. Osman, Hz. Ömer’inki, Zeyd b. Sâbit idi. Hz. Osman, Mervân b. Hakem’i kendisine kâtip olarak seçmişti. Hz. Ali’nin kâtibi ise, Abdullah b. Râfi idi.

²⁶³ İbn Hişâm, 1123.

²⁶⁴ Kılıç, 93.

²⁶⁵ Hasan İbrahim Hasan, II, 136.

Ayrıca Ebû'd-Derdâ, Ali b. Ebî Tâlib, Ubey b. Ka'b, Hz. Ömer'in kadı tayin ettiği kişilerden bazılarıdır.

Ayrıca, çarşı düzeni, satılan malların denetimi ve fiyatların ayarlanması gibi işlerden “*muhtesib*” denilen memurlar sorumlu idi. Bu memurluk Hz. Ömer zamanında geliştirilmiştir.²⁶⁶

Hz. Osman, Başarılı geçen ilk altı yıllık dönemde, selefi Hz. Ömer'in kurmuş olduğu güçlü idarî yapıyı, vali atamaları hariç, aynen devam ettirmeye çalışmıştır. Son altı yılında ise, vilayetlerden gelen şikâyetleri göz önünde bulundurarak, bir takım düzenlemelere girişti. Önceden ayrı valilerin görev yaptığı vilayetleri tek bir valinin sorumluluğuna vererek, yetkilerini genişletti. Bunun, o bölgeler için güç ve istikrar getireceğini düşünüyordu. Ancak tam tersi oldu ve karışıklıklar giderek çoğaldı.²⁶⁷

Hz. Ali, Hz. Peygamber ve ilk üç halife zamanında, devlet yönetiminde aktif halde bulunmuş, çeşitli görevlerde tecrübe sahibi olmuştu. İdaresinde, özellikle adlî işlerde tecrübelerini gösterme imkânı bulmuştur. Devletin çeşitli bölgelerindeki gayri müslimlere, hukuk alanında adilane bir politika izlemiştir. Çok fazla idarî düzenleme yapamasa da, Hz. Osman zamanında temelleri atılan şurta teşkilatını geliştirmiştir. Bu günkü anlamda ilk hapisane kuran da Hz. Ali'dir.²⁶⁸

Bu bölümde idarî alandaki müesseselere değinmekle birlikte, asıl konumuzu teşkil eden, idarî görevliler ve halifeler arasındaki ilişki biçimlerini inceleyeceğiz.

a) Valilerde Aradıkları Kriterler

Hz. Peygamber, atanan valide şu özelliklerin muhakkak olmasını isterdi: İşinde ehil olan, adil ve bilgi sahibi, halkın sevgisini ve güvenini kazanmış olan, insanların kusurlarını araştırmayan kişiler vali olmayı hak ederler.²⁶⁹ Halifeler de vali seçerken bu kriterlere dikkat ederlerdi.

Hz Ebû Bekir valileri görevlendirirken Hz Peygamber'in şu sözünü göz önünde bulunduruyordu: “*Müslümanlara ait herhangi bir işin başına geçip de iltimas eseri olarak*

²⁶⁶ İbn Sa'd, II, 282

²⁶⁷ İbnü'l-Esîr, III, 95.

²⁶⁸ Sarıçam, İslam Tarihi, 523.

²⁶⁹ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, I, 377-381.

o işe birini tayin eden kişi Allah'ın lanetine uğrar. Cenabı hak ondan bir mazeret veya fidye kabul etmeyerek kendisini cehenneme atar."²⁷⁰

Hz. Ebû Bekir, akrabalık, iltimas, hatır, nüfuz gibi tesirlere boyun eğmez, ancak ehliyet, liyakat, sorumlulukları yerine getirme gücü, kabiliyet gibi meziyetleri dikkate alırdı.²⁷¹

Hz. Ömer, memurlarının rüşvet ve suiistimallere meydan vermemek ve herhangi bir gaflete kapılmalarını önlemek için, dolgun maaş verirdi.²⁷² Onların görevlerini ise şu sözlerle belirtmiştir: *"Ben valileri, ancak insanlara dinlerinden ve peygamberin sünnetlerinden bilmediklerini öğretmeleri, toplanan vergileri onlar arasında taksim etmeleri, insanlar arasında adaletle hükmetmeleri için gönderdim. Bir müşkül ile karşılaşan olursa onu bana ulaştırmalarını emrettim.*"²⁷³ Hz. Ömer'in bu sözlerinden, valilerin o dönemde imamlık, öğretmenlik, kadılık ve vergi tahsildarlığı gibi vazifelerin hepsinden sorumlu oldukları anlaşılmaktadır. Daha sonraki dönemlerde hem Hz. Ömer, hem de halefleri valilik dışındaki görevlere başkalarını atamışlar, böylece valinin sorumlulukları azalmakla beraber, yetki alanları da daralmıştır.

Hz. Peygamber'in, Yemen'e vali olarak tayin ettiği Amr b. Hazm için yazdırdığı ahitnâmede şu ifadeler yer almaktadır: *"Allah'ın Elçisi, ona her işinde Allah'dan sakınmasını emretti. Ona adaletle hükmetmesini, insanlara iyi muamelede bulunmasını, Kur'an'ı öğretmesini, dini bilgiler vermesini, insanları kötülüklerden alıkoymasını, insanlara hak ve vazifelerini bildirmesini, onlara sert davranmamasını emretti.*"²⁷⁴ Râşid Halifeler de bu vesikada belirtilen özellikler doğrultusunda vali tayin ettiler.

Bu ve benzer rivayetlerden elde ettiğimiz bilgiler doğrultusunda, Hz. Peygamber ve Râşid Halifelerin vali tayin ederken şu özelliklere dikkat ettiklerini anlamaktayız: işinde ehil olmak, adaletli, merhametli ve ilim sahibi olmak, görev isteme konusunda hırslı olmamak.

Şimdi bu kriterlerden en önemli ve vazgeçilmez olanlarını daha yakından inceleyelim:

²⁷⁰ Şiblî, IV, 159.

²⁷¹ Şiblî, IV, 159.

²⁷² Şiblî, IV, 348.

²⁷³ Şimşir, Mehmet, Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı, İSTEM, VI, 271.

²⁷⁴ Hamidullah, el-Vesâik, 224–227.

1-İşin Ehline Verilmesi:

Arapçada, “e-h-l” kökünden türetilmiş, yapma bir mastar olan “*ehliyet*”, sözlükte; “yetki, elverişlilik, liyakat, yeterlilik²⁷⁵, salahiyet²⁷⁶ gibi anlamlara gelir.

Türkçe sözlükte ise; ustalık gerektiren bir işi yapabilme bilgi ve becerisi, yeterlik, uzluk, işbirlik²⁷⁷ anlamlarını ihtiva eder.

Terim olarak ehliyet kelimesi; Kişinin dini ve hukuki hükme konu olmaya elverişli oluşunu ifade eder.²⁷⁸

Kur’anda, ehl kelimesi; liyakat, yeterlilik anlamlarını taşıyan şu ayette geçmektedir:

“Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah bununla size ne güzel öğüt veriyor. Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işiten ve görendir.”²⁷⁹

Hz. Peygamber; Mekke’nin fethinden sonra, Kâbe’nin hizmetiyle alakalı görevlerin birçoğunu kaldırmış, yalnızca Kâbe’nin ve çevresinin bakımı ile su işleri kalmıştı. Kâbe’nin anahtarı Osman b. Talha’da idi. Osman, Mekke’nin fethinden kısa bir süre önce müslüman olmuştu.²⁸⁰ Hz. Peygamber, anahtarları ondan aldığı anda amcası Abbas, bu görevi ona vermesini istemişti Bunun üzerine bu ayet gelmiş ve anahtarlar yine Osman b. Talha’ya teslim edilmişti.²⁸¹

Buradan, ehil olmanın gerekliliği konusunun, Kur’an’ın getirmiş olduğu temel bir prensip olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Bu durumda, birinci sorumlu idareciyi atayan, ikinci sorumlu ise atanandır diyebiliriz. Buhârî’de yer alan hadiste de Hz. Peygamber’in söylediği “*emanet ehline verilmediği zaman kıyametin kopmasını bekle*”²⁸² sözü, bu açıdan çok önemlidir.

Hz. Peygamber, en basit işlerde bile görev verdiği kişilerde muhakkak ehil olma şartı arardı. Vali gibi, bir şehrin ve insanların idaresinden sorumlu olacak kişinin, kendisine verilen görev ve yetkileri en iyi biçimde kullanması gerekir. Sahip olduğu hasletler, onların görevlerini başarılı kılmakla birlikte, halkın memnuniyetinin en üst safhada olmasını

²⁷⁵ Bardakoğlu, Ali, “*Ehliyet*”, DİA, İstanbul, 1994, X, 533.

²⁷⁶ Sarı, 56.

²⁷⁷ Çağbayır, II, 1387.

²⁷⁸ Bardakoğlu, X, 533.

²⁷⁹ Nisâ 4: 58.

²⁸⁰ Efendioğlu, Mehmet, “*Osman b. Talha*”, DİA, İstanbul, 2007, 33, 475.

²⁸¹ Vâkidî, 560–561; İbn Sa’d, II, 136–137; Müslim, Hac 390; Karaman, Hayrettin, Çağrıcı, Mustafa, Dönmez, İbrahim Kâfi, Gümüş, Sadrettin, Kur’an Yolu Türkçe meal ve Tefsir, Ankara, 2003, II, 63.

²⁸² Buhârî, İman 2.

sağlayacaktır. Ahlaken düşük, güçlü bir muhakemeden yoksun, İslâmi meselelere tam anlamıyla vâkıf olamayan, zayıf karakterli kişilerin idarecilikte başarılı olabilmeleri aklen mümkün değildir.

Râşid Halifeler, bu sorumluluğun önemini kavramış olmalı ki, görevlendirdikleri herkesin önce ehil olup olmadığına bakarlar, liyakatleriyle ilgili bir takım araştırmalar ve istişâreler neticesinde atamalarını yaparlardı.

Valilerin atandıkları vilayetlerde bir takım görevler icra ettiklerinden bahsetmiştik. Namazlarda imam, savaş sırasında komutan, hüküm vermek gerektiğinde kadı... Her şeyden önce, imamlık yapabilmek için; Kur'an-ı Kerim'i iyi tilavet etmek, sağlıklı olmak, ahlâk sahibi olmak gibi bir takım özellikler taşımak gereklidir. Komutanlık yapabilmek için, ileri görüşlü, sağlam karakterli, nüfuzlu ve otoriter, kadılık için ise, İslâm hukukuna, hadis ilmine vâkıf olup, mümeyyiz ve adil olmak gereklidir. Valiliğe atanacak olan kişi bütün bu özellikleri üzerinde taşımalı ki ona ehliyet sahibi denilebilsin. Halifeler, noksan tarafları olduğunu bildikleri kimseyi vali olarak atamazlardı.

Hiz. Ebû Bekir, Hiz. Peygamber'e, muhalif bir hareket yapmaktan o kadar korkuyordu ki, hilafete geldikten sonra onun görevlendirdiği kişileri mecbur kalmadıkça değiştirmemiştir. Mesela; Hiz. Peygamber'in Umman'a vali olarak atadığı Amr b. el-Âs'ı, kendisine danışarak, daha faydalı olacağını dūřündüęü, başka bir yere tayin etmişti.²⁸³

Hiz. Ömer, Kūfe'ye vali tayin edeceğinde, güçlü ve yetenekli birini mi, yoksa zayıf ve müttakî bir müslümanı mı tayin etmesi gerektiğini sorunca, Muęire b. řube: “*müslüman muttaki bir kişinin Müslümanlığı ve takvası kendisine, zayıflığından kaynaklanan yük ise senin sırtına kalacaktır. Güçlü kişinin başarısı kendisinin ve müslümanların lehinedir*” sözü üzerine, onu valiliğe atamıştı.²⁸⁴

Rařid halifeler her ne kadar ehil kimseleri görevlendirmeye çalışsalar da, her zaman isabetli kararlar verememişlerdir. Valilerin yeterliliklerinden şüpheye düştüklerinde ise görevine hemen son veremişlerdir. Ammar b. Yasir zühd ve takvasıyla meşhur biriydi. Hiz. Ömer de hem onun bu özelliklerini bildiği, hem de halk arasında sevildiği için, Kūfe valiliğine tayin etmişti. Çok geçmeden Ammar'ın valiliğe layık olmadığı anlaşılmış ve azledilmişti.²⁸⁵

²⁸³ Sarıçam, *Hiz. Ebû Bekir*, 76.

²⁸⁴ Taberî, III, 483; İbnü'l-Esîr, III, 32.

²⁸⁵ şiblî, IV, 342, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 180.

2-Adalet:

Adalet, Arapça, a-d-l kökünden gelip, adil olmak, insaf etmek, eşit muamele etmek, doğrultmak gibi manaları ihtiva etmektedir.²⁸⁶

Adalet; Türkçe sözlükte ise, hak ve hukuka uymak, herkesin hakkını gözetmek, doğruluktan ayrılmamak şeklinde yer alıyor.²⁸⁷

Yukarıda geçen ayetin: “*hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor*”²⁸⁸ kısmında, ehil olma durumundaki gibi, adaletli olmak hususunda da Allah’ın emri söz konusudur. Dolayısıyla, aynı şekilde bu konu için de bir bağlayıcılık mevcuttur. Buradaki adaletten maksat, “*herkese aynı şeyi, aynı vasıf ve miktarda vermek değil, herkesin hakkını, layık olduğunu alması*” demektir.²⁸⁹

Adaletiyle meşhur olan Hz. Ömer, fey’ gelirlerini dağıtırken kuşkusuz böyle bir anlayışa sahipti. Divan teşkilatı kuruluncaya kadar, Hz. Ömer de, Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir gibi fey’ gelirlerini eşit dağıtıyordu. Divan kurulduktan sonra fey’ gelirlerini, herkesin İslâm’a hizmetine, erken veya geç müslüman olmasına, gazalara katılıp katılmamasına göre dağıtmayı daha adil bir paylaşırma olarak tarif etmiştir.²⁹⁰

Bu özelliklere sahip şahıslardan seçilen vali ve diğer görevliler, ancak Allah ve Rasûlü’nün razı olacağı kimselerdir. Toplumdaki her bireyin bu kadar ince detaylarına kadar adalet sahibi olabilmesi aklen mümkün değildir. Râşid Halifeler devrinde de bunlardan çok az vardı. Halifeler, bu şartı muhakkak ararlardı ki, bu belirleyici bir kıstastı. Çünkü ilk zamanlar valiler vilayetlerdeki kaza işlerine de bakıyorlardı. İnsanlar arasında zengin-fakir ayrımı yapan ya da akrabasına karşı daha müsamahakâr olan idareciler, bu işte çok fazla tutunamıyorlar veya yönettikleri toplumu infiale sürüklüyorlardı. Vali demek, halifenin gölgesi demektir ve halife de kendisinin adil olduğu kadar, idarî görevlisinin de adil olmasını beklerdi. Kur’an’daki şu âyetler, adalet konusunun ciddiyetini ve gerekliliğini ortaya koymaya yeter:

²⁸⁶ Sarı, 978.

²⁸⁷ Ayverdi, I, 24.

²⁸⁸ Nisâ 4: 58.

²⁸⁹ Karaman, II, 64.

²⁹⁰ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 142–143.

“Ey iman edenler, Allah için hakkı titizlikle ayakta tutan, adaletle şahitlik eden kimseler olun. Bir topluma olan kininiz, sakın ha, sizi adaletsizliğe iletmesin. Adil olun. Bu Allah’a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.”²⁹¹

“Yarattıklarımızdan, hakka sarılarak doğru yolu gösteren ve hak ile adaleti gerçekleştiren bir topluluk vardır.”²⁹²

Hz. Peygamber’in arşın gölgesinde, gölgelenecek yedi sınıfı saydığı hadisinde, Allahın gölgesinde bulunacaklar sayılırken, idarecinin önemine binaen ilk sırada âdil imam yer almıştır.²⁹³ “Âdil imam” ile kastedilen, sadece devlet başkanı değil, aynı zamanda vali ve hâkimlerdir.

“Kıyamet gününde, Allah Teâlâ’ya en sevgili olanı ve Allah’a en yakın makam ve mecliste bulunanı âdil imamdır” hadisi de bunu teyit etmektedir.²⁹⁴

3- Merhametli Olmak:

Hem Hz. Peygamber, hem de Râşid Halifeler, merhameti olmayan kişilere idarî görev vermemeye gayret etmişlerdir. Onlara göre, içinde sevgi olmayan ve halka karşı gaddar davranan yöneticilerin başarılı olmaları mümkün değildir.

Hz. Peygamber’in, vali tayin etmeyi düşündüğü bir adamın yanında, torununu severken, o adamın: “benim on çocuğum var. Daha hiç birini kucağıma alıp sevmedim” demesi üzerine, tayin etmekten vazgeçmiştir.²⁹⁵

Hz. Peygamber ve Râşid Halifeler, valileri görevlendirirken, özellikle merhametli olmaları ile ilgili bir takım tembihatlarda bulunurlardı.²⁹⁶ Hz. Ali’nin Mısır valiliğine tayin ettiği el-Eşter’e gönderdiği talimatnamede şu ifadelerle rastlanmaktadır: “Raiyye için kalbinde muhabbet, merhamet ve lütuף meyilleri besle. Bîçârelerin başına yırtıcı bir canavar kesilme.”²⁹⁷

Hz. Ömer de valileri tayin ederken, halka haklarını vermelerini, onları dövmekten uzak durmalarını söyleyerek, kapılarını halka kapatmalarını kesin olarak

²⁹¹ Maide 5: 8.

²⁹² A’raf 7: 181.

²⁹³ Buhârî, Ezan 35.

²⁹⁴ Tirmizî, Ahkâm 4.

²⁹⁵ Buhârî, Edeb 18; Müslim, Fedâil 64.

²⁹⁶ Hamidullah, el-Vesâik, 424–430.

²⁹⁷ Kılıç, 159.

yasaklamaktadır.²⁹⁸ Hilafetinden önce, insanlara karşı son derece şiddetli olduğu bilinen Hz. Ömer'in, idarecilerin merhametli olmaları konusunda bu kadar titiz olması ilginçtir.

4- İlim sahibi olmak:

Bir vilayete ya da bölgeye tayin edilen vali, çoğunlukla o bölgenin kaza işlerine de bakıyordu. Bu nedenle valilerde adalet nasıl gerekli ise, fikhî meselelerde ya da karşılaştıkları olaylarda içtihad edebilecek ilmi seviyeye sahip olması da gerekli idi.

İbn Haldun: *“Allah’ın hükümlerini tatbik etmek, ancak onları bilmekle olur. İnsanın bilmediği bir şey için öne atılması doğru olmaz. Bu makam için müçtehid derecesinde ilim sahibi olması gerekir”* diyerek, idareci için ilim şartının muhakkak bulunması gerektiğini vurgulamaktadır.²⁹⁹

5- Görev talebinde hırslı olmamak:

Hz. Peygamber'in görev talebinde bulunanlarla ilgili tavrından daha önce bahsetmiştik. O görev talep edene asla görev vermezdi. Bir rivayete göre amcası Abbas, ondan bir valilik istemiş, Hz Peygamber de *“Sana hayat veren bir nefes, hakkıyla ifa edemeyeceğin bir emirlikten daha hayırlıdır”* diyerek onu reddetmiştir.³⁰⁰ Görev talebinde bulunan bir diğerine de: *“Emirliği isteme! İstediyin için emir yapılırsa, onunla baş başa bırakılırsın. İstemedi sana emirlik verilirse, onun uğrunda yardım görürsün”* diye nasihatte bulunmuştur.³⁰¹

Hz. Peygamber'in, görev talebinde bulunanları, liyakatli olsalar dahi göreve getirmemesinin sebebi, hırslarına yenik düşerek, görevlerini menfaate çevirmelerinden endişe etmesi olabilir. Yine, idarecilik istemede ısrarlı olanları, asla istihdam etmeyeceğini, önemle vurgulamaktadır.³⁰² Râşid Halifeler de Hz. Peygamber gibi görev istemede hırslı olanları geri çevirdikleri bilinmektedir.³⁰³

²⁹⁸ İbn Sa'd, III, 294; Fayda, *“Hulefa-yi Râşidîn”* DİA, XVIII, 332.

²⁹⁹ İbn Haldun, I, 273.

³⁰⁰ Kılıç, 125.

³⁰¹ Buhârî, Ahkâm 5; Müslim, İmâre 13; Ebû Dâvud, İmâre 2.

³⁰² Buhârî, İcâre 1; Müslim, İmâre 15; Ebû Dâvud, Hudûd 1.

³⁰³ Kılıç, 126.

b)Tavsiye ve Denetleme Mekanizmaları

Hız. Ebû Bekir, bir yere memur gönderirken, gizli ve açık her hususta Allah'ın emirlerine karşı saygılı olurlarsa Allah'ın kendilerine rızıklarını göndereceğini, işlerinde ihmal ve zafiyete düşmemeleri gerektiğini hatırlatırdı.³⁰⁴

Hız. Ömer ise, valilerine, saltanat sürmek ve tahakküm etmek için göndermediğini, onların birer hidayet rehberi olacaklarını ve yönettikleri halkın onlara uyacağını söyleyerek, adaletli olmaları, kapılarını halkın yüzüne kapatmamaları konusunda uyarıda bulunmaktadır.³⁰⁵

Hız. Ömer, her hac mevsiminde valileri Medine'ye çağırarak, halka onlardan şikâyetleri olup olmadığını sorarak gerekli tahkikat yaptıktan sonra sonuca varırdı.³⁰⁶

Halifeler, valileri denetlemek için, onlardan bir şikâyet gelmesini de beklemezlerdi. Ya valinin bulunduğu vilayete müfettiş gönderirler, ya bizzat kendileri gidip denetleme yaparlar, ya da hac mevsiminde ülkenin dört bir yanından gelen hacılara valilerinden memnun olup olmadıklarını sorarlardı. Hız. Ömer'in valileri denetlemek için son derece ilginç bir metodu vardı. Valilere yakın olan kişileri bir nevi ajan olarak görevlendirmişti.³⁰⁷

Hız. Osman için valilerin denetimi, özellikle ikinci altı yıllık dönemde çok fazla önem arz ediyordu. Zira vilayetlerdeki karışıklık ve şikâyetlerin temeli, valilerden kaynaklanıyordu. Aslında bunun sebebi de, halifenin kendisinden önceki halifelerin politikalarına aykırı olarak akrabalarını valiliklere atamasıydı. Bu durumların kaynağını belirlemek ve düzeltmek için müfettişler aracılığı ile sürekli denetim yapıyordu. Fakat son zamanlara doğru o vilayetlerden öyle haberler geliyordu ki, yapılan denetlemeler hiçbir sonuç vermiyordu.

Halifeler, valileri gönderirken bir takım tembihatlarda bulunuyordu. Eğer bunların yerine getirilmediğini tespit ederse, suçun ağır ya da hafif olmasına göre cezalandırıyordu.

Hız. Ömer, *“Ben sizleri emirler ve cebbarlar olarak değil, hidayet imamları olarak tayin edip gönderdim ki, halk sizlerle hidayete ersin. Müslümanlara haklarını verin. Onları döverek zelil duruma düşürmeyin. Kapılarınızı onlara kapatmayın. Şayet kapatırsanız,*

³⁰⁴ Şiblî, IV, 159.

³⁰⁵ Şiblî, IV, 344.

³⁰⁶ Taberî, I, 2943; İbnü'l-Esîr, III, 155; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 179.

³⁰⁷ Kılıç, 167-168.

kuvvetlileri zayıflarını yerler. Kendinize mal edinip, onları mahrum etmeyin, aksi halde onlara zulmetmiş olursunuz.”³⁰⁸

Ayrıca, onları ipekli ve ince elbiseler giymekten, lüks yemekler yemekten, cins ata binmekten ve kapılarını halka kapatmaktan menetmişti.³⁰⁹

Hz. Ömer Medine sokaklarında dolaşırken, halktan biri ona Mısır’daki valilerinden birinin, ipekli elbiseler giydiğini ve kapısında kapıcı bulundurduğunu söylemesi üzerine, Muhammed b. Mesleme’yi hemen oraya göndermiş, söylenenlerin doğru olduğunun anlaşılması ile beraber, onu çölde çobanlık yapmaya mahkûm etmişti.³¹⁰

Valilerin görevlendirilmesi sırasında Hz. Ömer, görevliden mal beyanını ister, ilerdeki bir denetleme esnasında, eğer malında, kaynağı belirsiz, fahiş bir artış tespit ederse bunun hesabını sorardı.³¹¹ Ayrıca, Râşid Halifeler, Valilere hediye kabul etmeyi ve ticaretle uğraşmayı da yasaklamışlardı.

Kaynaklarda Hz. Ali ve onun vali denetimiyle ilgili örnekler yok denecek kadar azdır. Bunun nedeni, Hz. Ali’nin dönemindeki iç karışıklıklardan, bu tür işlere çok fazla zaman bulamamasıdır. Hz. Ali ilk icraat olarak, şikâyetlerin ve fitnelerin üzerlerinde odaklandığı, Hz. Osman’ın valilerini azletmişti. Bununla başlayan huzursuzluklar, Hz. Ali’nin şehâdetine kadar devam etti. Dolayısıyla Hz. Ali devlet işleriyle uğraşmaya pek fırsat bulamadı. Onun hakkında, vali denetimiyle ilgili olarak örneklendirebileceğimiz belki de tek örnek, İbn Abbas ile ilgili olamıdır. İbn Abbas’ın Basra valiliği sırasında zimmetine para geçirmesiyle ilgili söylentiler çıkmıştı. Hz. Ali işin aslını araştırmak için onu yanına çağırdı. Fakat İbn Abbas, halifeye son derece sert çıkmış ve: “*sen dilediğini vali yap, ben gidiyorum*” diyerek orayı terk etmişti.³¹²

Buraya kadar aktardığımız rivayetlerde, gerek valinin görevlendirilmesi, gerekse, denetleme ve cezaları tatbik konularında, dört halifenin de farklı uygulamalarına şahit olduk. Valileri en sıkı denetime tabi tutup, onlarla ilgili cezalarda bir an bile tereddüt göstermeyen halife Hz. Ömer’dir. Kaynaklarda yer alan rivayetler, onun devlet yönetiminde ne kadar titiz olduğunu yansıtmaktadır. Hz. Ebû Bekir ise, Hz. Peygamberin hemen ardından hilafete geçmiş, onun atadığı valileri değiştirmemiş, dolayısıyla valiler

³⁰⁸ İbn Sa’d, III, 294; İbnü’l-Esîr, III, 56; Fayda, “*Hulefa-yi Râşidin*”, DİA, XVIII, 332.

³⁰⁹ İbn Kesîr, IV, 138.

³¹⁰ Şiblî, IV, 347.

³¹¹ İbn Sa’d, III; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 180.

³¹² İbnü’l-Esîr, III, 386–387; İbn Kesîr, II, 125–135.

konusunda işi sağlama almıştır. Elbette ki, o da bu valileri zaman zaman denetlemiş ve onlara bir takım tavsiyelerde bulunmuştur. Fakat kısa süren hilafeti ona bu konuda fazla imkân vermemiştir.

Hz. Osman'ın valilerle ilgili davranış ve kararlarının Hz Ömer kadar keskin ve süratli olmaması, onun farklı bir karaktere sahip olmasındandır. Hz. Ali'nin, Hz. Osman'a yönelttiği şu sözler bunun en açık delilidir: “*Ömer tayin ettiği valilerin, herhangi birinin en ufak bir hatasını duyduğu anda onu, en ağır cezaya çarptırır ve valilerini sürekli olarak murakabe ve muhasebe ederdi. Fakat sen bunu yapmıyorsun. Bu konuda zaaf içerisinde sin ve akrabalarına karşı gereğinden fazla müsamahakârsın.*”³¹³

c)Halifelerin Valilerle Olan Yazışmalarındaki İfade Farklılıkları

Hz. Peygamber, Medine şehir devletini kurduktan sonra çeşitli devletlerin başkan, kral ve kisralarına İslâm'a davet mektupları gönderdi. Bu mektuplar tabii ki bir görevli tarafından iletiliyordu. Daha sonraki halifeler de valiler ve diğer devlet görevlileriyle bu şekilde haberleştiler. Sınırların bir hayli genişlemesiyle, buna olan ihtiyaç artmış, Hz. Ömer zamanında mektuplaşma sistemli bir hale getirilmiştir. Kurulan bu sisteme de “berîd” adı verilmiştir.³¹⁴ Mektuplar zamanın tek haberleşme aracı olup, her önemli olayın içinde bir mektup vardır. Bir mektupla valiler atanmış, bir mektupla azledilmiştir. Hz. Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan isyanın fitili, halifenin ağzından yazılmış bir mektupla tutuşturulmuştur.³¹⁵ Berid sistemi sayesinde valilerin daha kolay denetlenmesi sağlanmış olup, bunu en etkili kullanan da Hz. Ömer olmuştur. Muğire b. Şûbe bu konuda şu ilginç tespiti yapmıştır: “*Şu üç şey için valiliği seviyorum: Dostlarımı yüceltmek, düşmanlarımı alçaltmak ve fiyatları aşağı çekmek. Üç şeyden dolayı da valiliği sevmiyorum: Azledilme endişesi, berîd korkusu ve düşmanların ileri geri konuşmaları.*”³¹⁶ Halifeler bu mektuplar sayesinde merkezden uzak yerlerde neler olduğunu öğreniyor, savaşların gidişatıyla ilgili bilgi alış-verişinde bulunuyordu.³¹⁷

³¹³ İbn Kesir, IV, 176.

³¹⁴ Hasan İbrahim Hasan, II, 160.

³¹⁵ Hz. Osman'ın ağzından yazılan mektubun isyancılar tarafından okunması. İbn Sa'd, III, 65.

³¹⁶ Kılıç, 95.

³¹⁷ Kılıç, 95.

Bu şekilde halifeler valilere, valiler de halifelere birçok mektuplar göndermişlerdir. Burada inceleyeceğimiz nokta mektupların içeriklerinden çok, halifelerin yazdıkları mektuplarda kullandıkları üslup ve bu üsluplardan doğan farklar olacaktır. Şimdi bizim için örnek teşkil edecek olan bir takım mektuplara göz atalım.

Hiz. Ebû Bekir, hilafetinin büyük bir bölümü mürtetlerle savaşlar ve fetih hareketleriyle geçtiği için mektup içerikleri genelde askeri sahaya yöneliktir.

Hiz. Ebû Bekir, fetihler sırasında ordulardan birine, Hiz. Peygamber'in vali olarak görevlendirdiği Amr b. el-Âs'ı komutan olarak tayin etmek istiyordu. Fakat o, prensip olarak, Hiz. Peygamber'in atadığı hiçbir valiye dokunmuyordu. Fakat Amr'ın bu işte daha faydalı olacağını düşündüğünden ona bu isteğini şöyle bir mektup yazarak bildirdi: *“Ben seni Resûlullah'ın tayin etmiş olduğu yere göndermişim. Şayet kabul edersen seni oradan alıp dünya ve ahiretin için daha hayırlı bir göreve tayin etmek istiyorum. Ama sen bu görevde kalmak istiyorsan o başka.”* Amr da bu mektuba karşılık: *“ben İslâm'ın oklarından bir okum. Sen de Allah'dan sonra o oku atansın, onları toplayansın. Okların en şiddetlisi en korkutucusu ve en efdalini araştır. Onu sana karşı çeşitli bölgelerden gelen hücumlara karşı kullan”* şeklinde olumlu cevap vermiştir.³¹⁸

Hiz. Ömer'in valilerine yazdığı mektuplar, ya hoşlanmadığı bir durum söz konusu olduğu vakit uyarıda bulunmak, ya da adli işlerde ve askeri konularda talimatlar vermek üzere gönderilmiş bir nevi talimatname idi.

Bunlardan en meşhuru, Basra valisi iken, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderdiği, adli işlerle alakalı talimatlardan oluşan mektubudur. Hamidullah bu mektupla ilgili bir makale yazmış ve Fahrettin Atar'ın tercüme ettiği bu makaleyi, Vecdi Akyüz, Onun *“İslâm Anayasa Hukuku”* adlı eserinin sonuna eklemiştir. Mektubun bir hayli uzun olması ve içeriğinin konumuzla pek alakalı olmaması dolayısıyla, bir kısmını almayı uygun gördük. Hiz. Ömer, bu mektupta şunları yazıyor:

“Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Mü'minlerin Emîri, Allah'ın kulu Ömer'den, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye, Allah'ın selamı üzerine olsun. Kaza, şüphesiz sağlam ve muhkem bir vazife ve takip edilen bir sünnettir. Sana dava olarak getirilen hususları iyice düşün. Dava senin nezdinde açıklığa kavuşunca, hükmünü ver ve onu hemen icra et; çünkü icra edilmeyen hak, bir sözün mücerret söylenişi, bir fayda ve mana ifade etmez. Duruşma

³¹⁸ Sarıçam, Hiz. Ebû Bekir, 107–108.

salonundaki yerlerinde, duruşma anındaki bakışlarında, taraflara eşit muamele et; böylece onlardan zengin olanlar, adaletsizlik yapacağın zannına kapılmasınlar, zayıf olanlar da adaletsizliğe uğrayacaklarını hatırlarına getirmesinler. Davasını delil ile ispat etmek davacıya, yemin ise davalıya düşer. İnsanlar arasında sulh yapılması caizdir; ancak helali haram, haramı da helal kılacak bir sulh caiz değildir. Muhakeme esnasında, insanlara karşı gazap ve hiddetten, bağırıp çağırmaktan, can sıkıntısından, davalıyı incitmekten, duruşma esnasında garip davranışlardan sakın. Çünkü Allah, kaza işleriyle meşgul olanlara mükâfat verir, ahirette onun hayatını düzgün yapar. Vesselâm.”³¹⁹

Hiz. Ömer, devlet idaresindeki hususların genelinde olduğu gibi, bu mektubunda da, son derece kendinden emin, keskin ve kararlı bir üslup kullanmıştır. Yazdıkları teferruat değil, adli konularda nasıl davranması gerektiği ile ilgili temel konulardır. Burada yazılanları bütün davalarında uygulamasını ve bu uyarıları dikkate alarak hüküm vermesini istediği açıkça belli olmaktadır. Hiz. Ömer bu tür uyarı ve talimatları, tayin ettiği her görevliye önceden bildirir, bunun aksine davranışları olanları da hiç affetmez, ya da ayrıcalık göstermezdi.

Hicretin on yedinci senesinde Hâlid b. Velid’in hamama gidip, vücuduna beyaz çiçek sürdükten sonra şarapla yoğrulmuş aspur süründüğünü duyan Hiz. Ömer ona şu kınayıcı mektubu yazmıştır: “Allah, şarabın gizlisini de açığını da haram kılmıştır. Bu sebeple onu vücudunuza sürmeyin. Elinizi ona değdirmeyin. Çünkü o necistir. Eğer bunu yapmışsanız bir daha yapmayın.” Hâlid de ona şu cevabî mektubu göndermiştir: “Biz şarabı öldürdük. O yıkayıcı bir su haline geldi. Şaraptan başka bir şey oldu.” Hiz. Ömer de ona şu satırları yazdı: “Öyle sanıyorum ki Muğîre ailesi cefa ile müptela olmuştur. Allah sizi cefa üzerine öldürmesin.” Bunun üzerine Hâlid bunu yapmaktan vazgeçti.³²⁰

Hiz. Osman, halife olunca valilere gönderdiği mektupta şöyle diyordu: “Selamdan sonra. Cenab-ı Allah, valilerin sadece birer vergi toplayıcısı değil, birer idareci olmasını emretmiştir. Ümmetin ilk valileri, toplayıcı değil, idareci olarak görev yapmışlardı. Zamanımızda ise hemen hemen bütün valiler, bir idareciden çok, toplayıcı durumuna düşmüşlerdir. Böyle giderse hayâ, güven ve vefa ortadan kalkar. Şunu iyi bilin ki, adalet hem Müslümanların ihtiyaçlarını gözetmek, haklarını verip, vergilerini tahsil etmek, hem

³¹⁹ Hamidullah, İslâm Anayasa Hukuku, 288–290.

³²⁰ İbn Kesîr, VII, 131.

de zimmîlerin haklarına riayet edip, haklarını vermek ve cizyelerini tahsil etmektir. Düşmanlarınızla antlaşmalarınıza da sadık kalınız.”³²¹

Rumlar, sürekli olarak taşkınlık yapıp Şamlıları korkutuyordu. Hz. Osman’a mektup yazarak ondan yardım istediler. Bunun üzerine Hz. Osman Kûfe Valisi Velid b. Ukbe’ye şu mealde bir mektup göndermiştir: “*Bu mektubum sana ulaştığı zaman, kerem sahibi, cesaretli bir adam komutasında Şam’daki kardeşlerinize sekiz, dokuz veya on bin kişilik bir takviye kuvvet gönder.*” Velid, gidecek orduya, Selman b. Rebîa’yı komutan olarak atadı.³²² Hz. Osman’ın hem mektupları hem de hutbelerindeki üslûbu, uyarıcı olmasının yanında son derece müşfik ve yumuşaktır. O da Hz. Ömer gibi görevlilere gereken talimatları vermiştir, ancak karşısındakinin kalbini kırmaktan çekinir bir hali vardır. Bu da onun karakteristik bir özelliğidir.

Hz. Ali zamanında da, oldukça hızlı bir diplomasi trafiği yaşanmıştır. Hz. Ali’nin zamanındaki hadiseler ve ortamın gerginliği, hutbelerine olduğu gibi mektuplarına da yansımıştır.

Hz. Ali, Azerbaycan valisi Eş’as b. Kays’a gönderdiği mektupta şunları yazıyor: “*Sana verilen görev arpalık olarak verilmiş değildir. O, boynunda bir emanettir. Sen üstündeki kimse tarafından güdülen birisin. Emrindekilere karşı istibdatta bulunmaya hakkın yoktur. Delil olmadan iş yapma. Elinde, aziz ve celil olan Allah’ın malından bir mal var. Onu bana teslim edinceye kadar o malın hazinedarlarındansın. Senin için, yöneticilerin kötüsü olmamayı umuyorum. Vesselam.*”³²³

Muhammed b. Ebî Bekir, Hz. Ali tarafından Mısır valiliğinden azledilmiş, yerine el-Eşter atanmıştı. Bunu haber alan Muâviye, Eşter’in oraya ulaşmasını engellemek üzere biriyle anlaşmış ve Eşter Mısır’a ulaşmadan öldürülmüştü.³²⁴ Hz. Ali de Muhammed’in azledildiği için üzüldüğünü, arkasından da Eşter’in öldürüldüğünü öğrenmiş ve Muhammed’e şu mektubu yazmıştı:

“Eşter’i Mısır’a vali olarak tayin etmemin, seni öfkелendirdiğini işittim. Bu tayini cihat konusunda geri kalmadan dolayı yapmış olmadığım gibi, az gayret gösterdiğini de ifade etmiş değilim. Elinin altındaki otoriteni alırsam, hükümlerlik olarak seni, daha az olan ve daha çok beğeneceğin, bir göreve getirirdim. Mısır’a tayin ettiğim adam, bize karşı

³²¹ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 195.

³²² İbn Kesîr, VII, 246.

³²³ Belâzürî, II, 118; Er-Râdî, 259–260.

³²⁴ İbnü’l-Esîr, III, 208.

*samimi, düşmanımıza karşı şiddetli ve kindar birisiydi. Allah rahmet eylesin! Günlerini tamamladı ve ölümüyle karşılaştı. Biz ondan razı idik, Allah da razı olsun ve dünyada işlemiş olduğu sevapları kat kat versin. Sen de düşmana karşı direnmesini bil ve savaşa hazırlan. Rabbinin yoluna çağır. Allah'dan daha çok yardım dile. Seni endişelendiren şeyler için, O sana yeter. İnşallah o senin görevini kolaylaştırır.”*³²⁵

Hz. Ali mektupları genel olarak siyasî içeriklidir. Mücadele, savaş, düşman gibi kelimeler ve cesaretlendirme sözleri bolca geçmektedir. Bunun yanında edebi üslubu da gözden kaçmamaktadır. Çok derin mevzulara girmeden, asıl konulara temas ederek keskin ve kısa cümlelerle meramını anlatmayı seçmiştir. Onun için yanında yer alan her birey çok değerlidir. Onları üzme ve kendinden uzaklaştırmaktan çekindiği gibi bir ifade tarzı sezilmektedir. Hilafeti boyunca yaşadığı olaylar onu her an ihanete uğramak konusunda endişelendirmekte ve ister istemez asabi bir üslup takınmasına yol açmaktadır.

d) Kaduların Tayinindeki Kıstaslar

Hz. Peygamber hayattayken, insanlar arsında bir mesele çıktığında veya müslümanların günlük yaşamlarıyla ilgili bir durum söz konusu olduğunda, bütün müracaatlar kendisine yapılıyordu. O da vahiy desteğiyle ve kendi bilgisiyyle meseleyi çözüme kavuşturuyordu. Hz. Peygamber, davalara, herkesin rahatlıkla izleyebileceği bir mekânda, yani camide bakıyordu.³²⁶ Bu ortam müslümanlar için açık bir okul niteliğindedi. Hem işin nasıl yürütüldüğünü hem de Hz. Peygamber'in meselelere nasıl yaklaştığını takip etme imkânı buluyorlardı.

İslâmiyet yayılıp başka şehirlere valiler atandığında, kaza yetkisi valide bulunuyordu. Vali konuyu çözüme kavuşturamaz ise Hz. Peygamber'den yardım istiyordu. Hz. Peygamber, kadılar hakkında şu bilgileri vermiştir: “*Kadular üç gruptur. Biri cennette, ikisi cehennemdedir. Hakkı bilen ve ona göre hüküm veren kadı cennettedir. Hakkı bilen fakat ona göre hüküm vermeyen kadı cehennemdedir. Bilmediği halde hüküm veren kadı da cehennemdedir.*”³²⁷

³²⁵ İbnü'l-Esîr, III, 209; Er-Râdî, 290.

³²⁶ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, I, 366.

³²⁷ Ebû Dâvud, Kazâ 2; İbn Mâce, Ahkâm 3.

Râşid Halifeler, ilk zamanlarda kadılık görevini kendileri yürütürlerdi. İçinden çıkamayacakları bir husus olduğunda danışma heyetlerine başvururlardı. Hz. Ebû Bekir'in hilafeti sırasında kaza işlerini Hz. Ömer üstlenmişti. Kendi halifeliğinde ise Ebû'd-Derdâ'yı kadılığa getirmiştir. Kadıların yargı görevini ifa ederken tamamen bağımsız olup, valiye değil, direk halifeye karşı sorumlu olmaları, Hz Ömer zamanında gerçekleşmiştir.³²⁸ Kadıların tayinini doğrudan doğruya halife yapardı. Bazen da, valilere birini kadı seçmeleri emredilirdi. Fakat bu çok yaygın bir uygulama değildi.³²⁹ Kadıların validen bağımsız ve sadece halifeye karşı sorumlu olmalarını da, hem denetlenmelerini kolaylaştırmak, hem de onların valinin ve bölgenin etki ve baskısından kurtularak, tamamen vicdanî kanatlarıyla karar vermelerini temin için tercih etmiş olmalıdır.

Râşid Halifeler, kadıların tayini konusunda son derece dikkatli davranırlardı. Onların seçip atadığı kadılar, müslümanların en kâmilleri idi. Hz. Ömer'in, valilerden ayrı ve bağımsız kadılar görevlendiren ilk halife olduğunu yukarıda belirtmiştik. Onun zamanında Medine'de, Zeyd b. Sâbit kadılık yapıyordu. Zeyd, İbranice ve Süryanice gibi dillere vakıf, Kur'an ve fıkıh ilminde ihtisas sahibi idi.³³⁰

Hz. Ömer hâkimlerin ticaretle veya herhangi bir işle uğraşmalarını yasaklamıştı.³³¹ Utbe b. Ebî Süfyân'ı, Kinâne'ye vali tayin etmiş, fazla malla döndüğünü görünce, bunun kaynağını sormuştu. O da ticaret yaptığını söyleyince, "*devlet memuru ticaret yapamaz*" diyerek fazla olan malını alıp beytülmale vermişti.³³² Bunu, kadıların, insanlarla maddi alışverişten uzak durmalarını sağlayarak, bir takım kötü yollara sapmalarını engellemek için yaptığı muhtemeldir. Ayrıca kadıların başka işlerde çalışmaları engellenmekle birlikte onlara dolgun bir maaş bağlanmıştı.³³³

Hz. Ömer kadıların nasıl olması gerektiği ile ilgili valilerine talimatlar gönderirdi. İşte Ebû Mûsâ'ya bu konuda gönderdiği mektupta şöyle diyordu: "*Zengin ve asaletli olmayan hiçbir kimseyi kadı tayin etme; çünkü zengin olan kimse başkasının malına göz dikmez, soyu asil olan kimse de insanlar arasında vereceği kararların neticesinden korkmaz.*"³³⁴

³²⁸ Fayda, "Hulefa-yi Raşidin," DİA, XVIII, 332.

³²⁹ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 271.

³³⁰ Şiblî, IV, 365.

³³¹ Şiblî, IV, 366.

³³² Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 181.

³³³ Şiblî, IV, 348.

³³⁴ Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, 286.

Hz. Ömer bundan başka Suriye’de idareci olan Ebû Ubeyde b. Cerrah’a da adli işler konusunda nasıl davranması gerektiğini bildiren bir talimatname göndermiştir: “*Ben sana adlî idare konusunda benim ve senin hakkında ihmal edilmeyecek hususları ihtiva eden bir mektup yazdım. Beş hasleti muhafaza et ki, böylece dinini korumuş olursun. Rızık ve sevaptan en iyi nasibini alırsın. Eğer iki hasım huzuruna gelirse, doğru ve adil deliller ikame etmelerini, sonra şek ve şüpheden uzak sarih bir yemin etmelerini istemen gerekir. Zayıfı yanına yaklaştır, tâ ki dili açılsın, konuşsun ve kalbi korkudan kurtulsun. Uzak yerden gelmiş olanı fazla bekletme, çünkü beklemesi uzayınca davasını bırakır, kendi memleketine dönüp gider. Haksızlık eden kimse davanın hallini talep etmeyendir. Vesselam.*”³³⁵

Bu mektuptaki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Hz. Ömer Kaza işlerinde kendini yetkili ve hâkim gördüğü kadar, Ebû Ubeyde’yi de görmektedir. Hatırlanacağı gibi, Sakîfe toplantısında Hz. Ebû Bekir, hilafete seçilmeden önce, hem Hz. Ebû Ubeyde, hem de Hz. Ömer’in ellerinden tutmuş ve Hz. Ömer hakkında Allah Rasûlü’nün: “*Allah’ım, onunla İslâm’ı aziz kıl*” diye dua ettiğini, Ebû Ubeyde için ise, “*bu ümmetin emini*” dediğini, daha sonra da bu ikisinden hangisi olursa olsun biat için uygun olduklarını söylemişti.³³⁶ Bu yüzden Hz. Ömer, bu mektupta yazdıklarının ikisi için de ihmal edilmesi imkânsız olan konular olduğunu altını çiziyor.

Kadınların; muhakemesinin güçlü olması gerektiği gibi Kur’an ve Sünnete de vakıf olarak, naslardan hüküm çıkarabilecek yetenekte olması da zorunludur. Hz. Ali valilere, kadı seçerken, onları sabırlı, faziletli, hırslı olmayan, olayları iyi araştıran, muhakemesi güçlü ve verdiği kararda sebatlı olan kişiler arasından seçmeleri konusunda talimatlar göndermiştir.³³⁷ Râşid Halifeler döneminde görev yapan kadılar hakkında fazla şikâyet ve memnuniyetsizlik olmamıştır.

e) Ordu Komutanlarının Görevlendirilmesi ve Talimatlar

Hem Hz. Peygamber, hem de Râşid Halifeler dönemlerinde devletin güvenliği ve İslâm’ın yayılması amacıyla kurulan ordu vardı. Devlet başkanı ordunun da

³³⁵ Hamidullah, *İslâm Anayasa Hukuku*, 287.

³³⁶ İbn Hişam, 1137; İbnü’l-Esîr, II, 283; Algül, İSTEM, VI, 109.

³³⁷ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 271–272.

başkomutanlığını yapardı. Ayrıca onun görevlendirdiği komutanlar da mevcuttu. Komutanlar diğer görevlilerde olduğu gibi bu işe en ehliyetli olanlar arasından seçilir, tecrübe ve sağlıklı olmaları gibi kriterlere dikkat edilirdi. Hz. Peygamber zamanında genellikle Hâlid b. Velid komutan olarak gönderilirdi. Bu durum Râşid Halifelerde de kısmen devam etti. Hâlid savaş ilmini en iyi bilenlerdendi. Hz. Peygamber döneminde orduda yaya, okçu ve süvari birlikleri mevcutken, halifeler devrinde birliklere deve süvari birliğine, lağımçılara, mancınıkçılara, levâzımlara rastlanmaktadır.³³⁸

Hz. Peygamber, bir orduya komutan tayin ettiğinde şöyle söylerdi: “Allah adıyla ve onun yolunda savaş. Allah’a inanmayanlarla mücadele et. Savaş, fakat aldatma. Güveni suiistimal etme. Müsle yapma³³⁹ ve küçükleri öldürme. Müşrik düşmanlarla karşılaştığınız zaman onlara üç seçenek teklif et. Bunlardan hangisini kabul ederlerse sen de kabul et ve kendin de uy: Önce onları İslâm’a davet et. Bu daveti kabul ederlerse sen de buna uy ve kendini onlardan uzak tut. İslâm’ı kabul etmezlerse, cizye vermeye davet et. Kabul ederlerse sen de kabul et ve uzak dur. Cizye vermeyi reddederlerse o zaman Allahtan yardım iste ve onlarla mücadele et.”³⁴⁰

Hz. Peygamber bu tembihatında; uyulması gereken temel hususları dile getirmiştir. Bunlar peygamberin cihada gönderdiği herkese, genel ve açık beyanlarıdır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1- Allah adıyla ve onun yolunda, Allah’a inanmayanlarla savaşmak. “Gerek yaya olarak gerek binek üzerinde, Allah yolunda sefere çıkın. Mallarınızla canlarınızla Allah yolunda cihad edin. Eğer bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır”³⁴¹ buyruğuna binaen Hz. Peygamber, bu prensibi vaz’ etmiştir.

2- Aldatmamak ve güveni suiistimal etmemek. Müslümanların savaş hukukuna uymayan, güveni suistimal eden ve emen verdikten veya anlaşma yaptıktan sonra buna aykırı davranışta bulunmaları yasaklanmıştır. Allah yolunda savaşıyoruz diye hiç kimseye, yaptığı her şey mubah sayılamaz. Antlaşmanın şartlarına uymak gerekir.

3- Kadın ve çocukların öldürülmesi de yasaklananlar arasındadır. Bir savaşta Hz. Muhammed, Hâlid b. Velid’in öldürmüş olduğu bir kadın cesedine rastlamış ve şöyle

³³⁸ Sarıçam, 532–533

³³⁹ Savaşta düşman cesetlerinin organlarını kesmek demektir.

³⁴⁰ Hamidullah, Muhammet, *İslâm’da Devlet İdaresi*, çev. Hamdi Aktaş, İstanbul, 1997, 380–381.

³⁴¹ Tevbe 9: 41.

demmiştir: “Hâlid’e söyleyin, Rasûlullah, seni kadın, çocuk ve zayıfları öldürmekten menetti.”³⁴²

4- Üç seçenek sunuyor:

Birincisi; düşmanın İslâm’a davet edilmesi, kabul ederlerse buna uyulması ve inanılması gerektiğini açıkça vurguluyor. Gerçekten iman etmiş ya da korkuyla kabul etmiş olabilir. Kalplerin içindekini ancak Allah bilir. Zahire göre de müslüman olduğu için onun canı artık haramdır.

İkincisi; kabul etmezse cizye vermeye davet etmesi, kabul ederse yine uzak durmaları emredilmiştir: “*Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de barıştan yana ol ve Allah’a güven. Çünkü O, her şeyi işiten, her şeyin aslını bilendir.*”³⁴³

Üçüncüsü ise; cizye vermeyi kabul etmezse savaşmakta sebat etmeyi emretmektedir. Yine bu hususta da Kur’an’da kesin talimatlar vardır. “*Kendilerine kitap verilenlerden, Allah’a ve Ahiret Gününe iman etmeyen, Allah ve Resulünün haram kabul ettiğini haram saymayan ve hak din İslâm’ı din edinmeyen kimselerle, boyun eğerek kendi elleriyle cizyeyi verinceye kadar savaşın.*”³⁴⁴

Hz Peygamber’in dile getirdiği bu hususlar, aslında Kur’an’da yeri olan temel mesajlardır. Hz Peygamber her konuda olduğu gibi savaş sırasında da dikkat edilmesi gerekenleri Kur’an’ın gölgesinde tespit etmiştir.

Bunları açıklayarak, bu kadar ayrıntıya girmemizin sebebi, konudan uzaklaşmak değil, aksine Hz. Peygamber’in bu konudaki tavsiyelerinin dayanak noktasını anlayarak, Râşid Halifelerin de buna uyan ve uymayan uygulamalarını tespit etmektir.

Hz. Ebû Bekir, Üsâme ordusunu Suriye’ye gönderirken şöyle bir konuşma yapmıştır: “*Ey İnsanlar! Durun! Size on tane emrim olacak, Bunları hiç aklınızdan çıkarmayın: Emanete ihanet etmeyin, aldatmayın, güveni suiistimal etmeyin, müslümeyi yapmayın, küçük çocukları öldürmeyin, yaşlı ilerlemiş ne kadınları ne de erkekleri öldürmeyin, hurma ve meyve ağaçlarını ne kesin ne de yakın, yeme dışında hiçbir hayvanı kesmeyin, manastır veya kiliselerde inzivaya çekilen insanları kendi haline bırakın, size ikram edilen yiyecek ya da içeceği besmelesiz yemeyin ya da içmeyin. Allah’ın adıyla yürüyün.*”³⁴⁵ Hz Ebû Bekir,

³⁴² İbn Hişâm, 975.

³⁴³ Enfâl 8: 61.

³⁴⁴ Tevbe, 9: 29.

³⁴⁵ Taberî, III, 226; İbnü’l-Esîr, II, 139; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 33–34; Hamidullah, *İslâm’da devlet idaresi*, 383.

diğer bütün iş ve davranışlarında olduğu gibi bu konuşmasında da harfi harfine Hz. Peygamber'in izinden gitmiştir.

Hz. Ömer de orduları savaşa gönderirken komutanlara: *“Allahtan korkun, Allah'ın izniyle gidin ve onun yardımıyla muzaffer olun. Hareketinizde doğruluk üzerine ve sabırla sebat gösterin. Allah'a inanmayanlara karşı yolunda mücadele ediniz. Ancak haddi aşmayın, çünkü Allah haddi aşanları sevmez. Herhangi bir karşılaşmada korkaklık ve gevşeklik göstermeyin. Gücünüz yetse de müslu yapmayınız. Galip geldiğiniz zaman aşırı gitmeyiniz. Yaşlı kadın-erkek ve çocukları öldürmeyiniz, aksine onları korumaya çalışınız. Ganimet konusunda hile yapmayın. Cihadı dünya kazancından uzak tutunuz. Allah'la yaptığınız sözleşmenin ticareti ile sevinin ve en büyük başarı da budur.”*³⁴⁶

Hz. Ebû Bekir'in cenazesinden sonra Sâsânilerle savaşmaktan çekinen ashabın tereddüdünü gören Hz. Ömer, gönüllülerden oluşan bir birlik oluşturdu. Onları gönderirken, komutan olarak görevlendirdiği, Ebû Ubeyd b. Mes'ûd'a şu tavsiyelerde bulundu: *“Savaşta daima istişâre et. Başkalarının da fikirlerini dinle. Hiçbir kararda aceleci olma. Azimli ve sabırlı ol. Savaş sabır ister. Savaşta, sabır, fırsatı kollama, gerekirse manevra yapma önemlidir.”*³⁴⁷

Hz. Osman, ordu komutanlarına şöyle bir mektup yazdı: *“Selamdan sonra. Sizler müslümanların hamisisiniz. Ömer'in, komutanlarla olan münasebetlerini bilmeyen yoktur. Onun bütün davranışları, herkesin gözleri önünde cereyan ederdi. Bu düzeni bozmaya ve değiştirmeye kalkmayın. Sonra Allah da sizi değiştirir, sonra İslâm'ın savunulması ve yayılması görevini başka bir ümmete verir. Davranışlarınızı sürekli kontrol edin. Ben de Allah'ın bana emanet olarak ettiği ve yapmamı istediği ödevleri sürekli olarak gözetmekteyim.”*³⁴⁸

Savaş zamanı orduya komutan gönderileceğinde Raşid Halifeler, ashapla istişâre edip, ona göre birini atarlardı.³⁴⁹ Ayrıca ordunun silah ve diğer ihtiyaçlarının giderilmesinde de titizlikle çaba harcarlardı. Hz. Ebû Bekir, Suriye seferine çıkmak üzere olan orduyu teftiş ederken, ordunun teçhizatıyla ilgili eksikliklerin fazlaca olduğunu fark etti. Bu durumyla ordunun düşman karşısında başarı sağlaması konusundaki tereddütlerini

³⁴⁶ Hamidullah, *İslâm'da devlet idaresi*, 385.

³⁴⁷ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 66–67.

³⁴⁸ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 196, Demir, 185.

³⁴⁹ Taberî, III, 422–423.

ashapla paylaştığında, onların da kendisi gibi düşündüğünü öğrenerek, giderilmesi için talimat verdi³⁵⁰

Hız. Ebû Bekir zamanında, orduların genel komutanı Hâlid b. Velid idi. Hız. Ömer'in onun azledilmesi yönündeki ısrarlarına rağmen, “*Ben Allah'ın kâfirlere karşı çektiği kılıcı kınına sokamam*”³⁵¹ diyerek onu azletmemişti.³⁵² Komutanlarına, daima mütevazı olmalarını, askerleriyle sohbet etmelerini, zorbalık yapmamalarını tavsiye ederdi.³⁵³

Râşid Halifeler, vilayetleri yöneten valileri, herhangi bir savaş durumunda, komutan olarak tayin ettikleri gibi liyakatli komutanları, fethettikleri yerlere vali olarak da görevlendirirdi. Mesela, Hâlid b. Velid, Ebû Ubeyde b. Cerrah, Amr b. el-Âs, Sa'd b. Ebî Vakkâs kumandan olarak fethettikleri yerlere vali olarak tayin edilmişlerdir.³⁵⁴ Bazen da valinin, savaş konusundaki liyakatinden emin olmadıkları durumlar olurdu. O zaman valinin üzerine daha ehliyetli birini görevlendirirdi. Hız. Ebû Bekir böyle bir görevlendirme yapmıştı. Bizans'a karşı, Suriye'ye gönderilen ordunun başında komutan olarak gönderilen Ebû Ubeyde'ye Hız. Ebû Bekir, Bir mektup yazarak onu görevden aldığını bildirirken şu ifadeleri kullanmıştır: “*Rum savaşı için Hâlid'i senin üzerine komutan tayin ettim. Ona muhalefet etme, onu dinle ve ona itaat et. Senin ondan daha hayırlı olduğunu bildiğim halde, onu senin üzerine tayin ettim. Çünkü onun savaş ilminde senden daha maharetli olduğunu düşündüm.*”³⁵⁵

Hız. Ömer, kabiliyetli birçok komutanı valiliğe getirmiş, Hız. Ali de zamanının kaçınılmaz olgusu savaş söz konusu olduğunda valilerini komutan olarak görevlendirmeyi tercih etmiştir.³⁵⁶

³⁵⁰ Sarıçam, *Hız. Ebû Bekir*, 77.

³⁵¹ Taberî, IV, 97–99; İbn Kesîr, VI, 328.

³⁵² Taberî; VI, 97–99; İbnü'l-Esîr, II, 342–344.

³⁵³ Algül, 113.

³⁵⁴ Fayda, *Hulefâ-yi Râşidîn*, DİA, XVIII, 332

³⁵⁵ Hamidullah, *el-Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye*, 392–393.

³⁵⁶ İbn Sa'd, V, 32; Taberî, I, 2850.

SONUÇ

Tarihte olaylar, toplumlar, idare biçimleri, uygulamalar ve fikriyat zorunlu bir değişime uğramıştır. Bu değişimler, toplumları, başladıkları noktadan farklı mecralara sürüklemiş ve her yeni değişim, bir sonrakinin alt yapısını oluşturmuştur.

İslâm Tarihinde ise, ilk vahyin geldiği M.610 tarihinden bugüne kadar, sayısız ve sınırsız değişimler yaşanmıştır. Bunun ilk örnekleri de Hz. Peygamber ve tarihe Râşid Halifeler dönemi olarak geçen, ilk dört halife zamanında gerçekleşmiştir.

Hz. Peygamber'in vefatının ardından müslümanların, en büyük meselesi Peygamberden sonraki liderin kimliği ve nasıl seçileceği hususuydu. Kur'an bu konuda temel noktalara değinmekle birlikte, herhangi bir sınırlama getirmemiştir. Hz. Peygamber de bu işi ümmetine havale etmiştir. Müslümanlar, her halifenin seçiminde, farklı bir sistem kullanmışlar, böylece bu konuda sabit bir sistemin olmadığını ve şartlara göre en uygun olan yöntemin kullanılabileceğini göstermişlerdir. Şu ana kadar elde ettiğimiz bilgilerden çıkardığımız sonuca göre, Râşid Halifelerin seçilmesinde dört farklı metot kullanılmıştır:

1- Hz. Ebû Bekir, ümmetin ileri gelenlerinin, bir araya gelerek, büyük çoğunluğunun kabul etmesiyle seçilmiştir.

2- Hz. Ömer, ashopla istişâresinden sonra Hz. Ebû Bekir'in istihlaf etmesiyle halife olmuştur.

3- Hz. Osman'ın hilafete seçilmesi, Hz. Ömer'in belirlediği Şûrâ Heyetinin eliyle gerçekleşmiştir.

4- Hz. Ali ise, belli bir topluluğun kendisine bey'at etmesiyle hilafete gelmiştir.

Hz. Ali'den sonra, hilafet saltanat sistemine dönüşmüştür.

İdare sistemine gelince; bu konuda da ne Kur'an'da, ne de Sünnette, bir yönetim biçimi tarifi yapılmamış, yine şartlara ve ihtiyaca göre müslümanlar serbest bırakılmışlardır. Râşid Halifeler de buna göre devleti yönetmişler, her biri, ya kendilerinden önceki uygulamaları aynen devam ettirmişler, ya da şartlara göre yepyeni uygulamaları tercih etmişlerdir.

Devlet yönetiminde, vilayetlere vali ve kadılar atamışlar, ordulara komutanlar tayin etmişler ve onlarla sürekli olarak diyalog halinde olmuşlar, bu görevlendirmeleri yaparken de bir takım kriterler belirlemişlerdir.

Halife ve diğer idarecilerin icraatları, doğrudan halkın yaşayışına tesir etmiş, halifenin halka, İslâm'a aykırı olmamak kaydıyla, düşünce ve hareket serbestliği getirmeleri onları yönetimde söz sahibi yapmıştır. Toplum bazen bu özgürlüğü yerinde kullanarak idarecilere yardımcı olmuş, fakat bazen de aşırı davranarak, vali azlettirmişler veya halifeye isyan etmişlerdir.

Bütün bu gelişmeler, Peygamber devrinden uzaklaştıkça İslâm toplumunda meydana gelen değişmelerle doğru orantılıdır. Ayrıca, sahabe neslinin yavaş yavaş azalması, kuşkusuz bu olaylarda etkili olmuştur.

Râşid Halifeler devrinde yaşananlar, sonraki zamanlara da etki etmiştir. Müslümanlar ilk dönem İslâm tarihinde yaşananlardan kendilerine göre bir takım sonuçlar çıkarmışlar ve gruplara ayrılmışlardır. Temelleri o günlerde atılan, Haricilik, Şiâ, Ehl-i Sünnet, Mu'tezile gibi kollara ayrılarak aralarındaki görüş ayrılıklarını ve mücadelelerini günümüze kadar taşımışlardır.

Sahabe devrindeki olaylardan bir takım sonuçlar çıkaran İslâm âlimleri, iki farklı görüşü paylaşmışlardır: Kimisi, sahabenin yaptığı hataları masumane kabul edip, olaylara, kendilerine göre birtakım açıklamalar getirirken, bir kısmı ise, onların beşer olduğunu unutarak, acımasızca eleştirilere tâbi tutmuşlardır.

Sahabe, insanüstü varlıklar değildir. Onların da hatalı uygulamaları, görüşleri ve günahlarının olması elbette imkân dâhilindedir. İkinci kısımdakilerin sert ve müsamahasız eleştirilerine katılmamız ise asla mümkün değildir. Her konuda olduğu gibi, bu konuda da itidalli olmak ve her olayı kendi şartlarında değerlendirmek gerekir.

Sahabe nesli, Hz. Peygamber'in terbiyesi altında yetişmiş, İslâm'ın yayılması sürecinde onunla birlikte gazalara katılmış, Allah'ın, Kitabında muhatapları olmuş ve pek çoğu hakkında ayet inmiş özel şahsiyetlerdir. Her birinin İslâm ve insanlığa hizmetleri saymakla bitmez. Onları eleştiri yağmuruna tutmadan önce, zamanlarını çok iyi araştırıp tahlil etmek gerekir.

Çalışmamızın sonunda Râşid Halifeler dönemindeki öne çıkan değişmelerin maddeler halinde sunulmasını faydalı görüyoruz:

1- Hz. Peygamberden sonra en büyük değişme, hilafet sisteminin gelmesi ve müslümanları artık bir halifenin yönetmesidir. Dört halifenin de farklı yöntemlerle seçilmesi, Kur'an ve Sünnette de bu konuda bir sınırlamanın bulunmaması, seçim ve devlet idaresinde çeşitliliğe yol açmıştır.

2- Devlet idaresinin, çok yönlü olarak, genişletilmesi de bu değişimde yerini almıştır. Yeni şehirler kurulmuş, nüfus artmış ve İslam toprakları olabildiğince genişlemiştir.

3- Râşid Halifeler, yeni meseleler ve durumlar karşısında, Hz. Peygamberin içtihadından farklı içtihatlar yapmışlardır. Mesela; Hz. Ömer'in fey' gelirlerini eşit dağıtmaktan vazgeçip, farklı bir sınıflandırmaya göre dağıtmaya başlaması, kıtlık zamanlarında el kesme cezalarının kaldırılması... vb. gibi.

4- Devlet kurumlarının çeşit ve adedi artırılmıştır. Daha fazla vali ve kadı tayini yapılmış, divan, polis ve posta teşkilatları teşekkül etmiş, Şûrâ meclisinin işlevselliği artırılmış ve divan memurları göreve getirilmiştir.

5- Hz. Peygamber zamanında yok edilmeye uğraşılan asabiyet olgusunun tekrar nüksetmesi, üzerinde dikkatle durulması gereken ayrı bir araştırma konusudur. Râşid Halifeler, kabilecilikle çok mücadele etmişler, ama bunun önüne geçememişlerdir.

6- İslâm Devletinin sınırları, kısa sürede genişlemiş, yeni kültürler ve yeni anlayışlarla halkın görüntüsü değişmiş ve renklenmiştir. Bu sebeple yeni meseleler ve tartışmalı durumlar ortaya çıkmış, toplum sadeliğini kaybetmiştir. Zenginleşmeyle birlikte lüks ve gösteriş yaygın hale gelmiş, Emevîler'e gelindiğinde ise yönetime kadar sıçramıştır.

7- Fethedilen yerlerle birlikte, İslâm toplumunda meydana gelen bu lükse düşkünlük, ilk müslümanların bazılarınca bu durum eleştiri konusu olmuştur. Ebû Zer bu konuda en çok eleştiren sahâbîdir. Bu uğurda yerini yurdunu terk etmeyi bile göze almıştır.

8- Hz. Peygamber'in vefatından sonra, irtidat hareketleri ve peygamberlik iddiasında bulunanlar ortaya çıkmış, fakat bunlar çok geçmeden, daha Hz. Ebû Bekir döneminde bertaraf edilmiştir. Hz. Ebû Bekir bu konudaki başarısını, kararlılık ve azmine borçludur.

9- Hz. Peygamber ve ilk iki halife zamanında Medine'den hiç ayrılmayan büyük sahabeden bir kısmı, sonraki dönemlerde başka yerlere gidip yerleşmişlerdir. Hz. Peygamber'le doğrudan muhatap olmaları sebebiyle toplum içinde karizmatik bir yere sahip sahabenin etrafında bazı topluluklar oluşmuştur. Bu da birlik ve beraberlik görüntüsü veren Medine'de çözümlere yol açmıştır.

10- Bu dönemde ilk defa, müslüman, müslümanın kanını dökmüş, Hz. Osman asiler tarafından katledilmiştir. Bu acı olay, müslümanlarda derin izler bırakmış ve bir daha asla geri dönülemezdir. Bu izler sonraki dönemlere hatta günümüze bile yansımıştır.

11- Hz. Peygamber'in eşi Hz. Âişe ve damadı Hz. Ali Cemel'de, Hz. Ali ve Muâviye de Sıffîn'de karşı karşıya gelmişlerdir. Hariciliğin ve Şiâ'nın ortaya çıkmasına sebep olan

bu savaşlar, daha birçok yeni grup ve itikadî görüşün doğmasına kaynaklık etmişlerdir. Araştırmalara halen konu olan “*büyük günah*” meselesi ortaya çıkmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

AĞIRAKÇA, Ahmet,

-Hz. Osman, İstanbul, 2004; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi.

-Hz. Ömer, İstanbul, 2004.

AKBULUT, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul, 1992.

ALGÜL, Hüseyin, “Hz. Ebû Bekir’in Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, İSTEM, Konya, 2005, VI, 105–120.

APAK, Adem,

-Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti, İstanbul, 2003.

-Asabiyet ve Erken Dönem İslam Siyasî Tarihindeki Etkileri, İstanbul, 2004.

ARI, M. Salih, *Hz. Ebû Bekir ve Ridde Savaşları*, İstanbul, 1996, Beyan Yayınları.

AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2005, III, 2814–2816.

AZİMLİ, Mehmet, *Halifelik Tarihine Giriş*, İstanbul, 2005.

BAKKAL, Ali, “Ebû Bekir’in Halife Seçilmesinde “İmamlar Kureys’tendir” Hadisinin Rolü Üzerine”, İstem, VI, 87–103.

BARDAKOĞLU, Ali, “Ehliyet”, DİA, İstanbul, 1994, X, 533-538

BELÂZÜRÎ, Ahmed. B. Yahyâ b. Câbir (279/892), *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Mahmud el-Ferdûsü'l-Azm, Dimeşk, 1939.

el-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, es-Sahîhu'l-Buhârî, el-Kütübü's-Sitte, Darü's-Selâm, 2000.

CÂBİRÎ, Muhammed Abid, *İslam'da Siyasal Akıl*, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1997.

CEVİZCİ, Ahmet, “Değişim”, Felsefe Sözlüğü, İstanbul, 2005.

ÇAĞBAYIR, Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük*, İstanbul, 2007, IV, 4270.

DEMİR, Halis, *Devlet Gücünün Sınırlanması*, İstanbul, 2004.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1986.

DURÎ, Abdülaziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991.

EBÛ DÂVUD Süleyman b. Eş'as(275/888), Sünen-i Ebû Dâvud, el-Kütübü's-Sitte, Darü's-Selâm, 2000.

EFENDİOĞLU, Mehmet, “Osman b. Talha”, DİA, İstanbul, 2007, XXXIII, 475.

- ERYILMAZ, Bilal, “*Siyaset*” *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, İstanbul, 1990.
- FAYDA, Mustafa,
-“*Hulefa-yi Raşidin*,” DİA, İstanbul, 1998, XVIII, 324-338.
-“Ömer”, DİA, İstanbul, 2007, XXXIV, 44-53.
- FIĞLALI, Ethem Rûhi, “Ali” DİA, İstanbul, 1989, II, 371-374.
- GÜÇLÜ, Abdülbaki, *Felsefe Sözlüğü*, “Değişim”, 33912.
- GÜZEL, Ahmet, “*Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Halifelerin Halkla İlişkileri*”, İSTEM, Konya, 2005, 245-264.
- HAMİDULLAH, Muhammed,
-*İslam’da Devlet İdaresi*, çev. Hamdi Aktaş, İstanbul, 1997.
-*İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, Ankara, 2003.
-*el-Mecmûatü’l-Vesâiki’s-Siyâsiyye*, Beyrut, 1985.
-*İslam’a Giriş*, Çev. Cemal Aydın, Ankara, 1996.
-*İslâm Anayasa Hukuku*, editör: Vecdi Akyüz, İstanbul, 1998.
- HASAN İbrahim Hasan, *Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş, İstanbul, Kayıhan Yayınevi, 1985.
- HİTTİ, Philip, *İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1989.
- HİZMETLİ, Sabri, *İlk Dönem İslam Tarihi*, Ankara, 1999.
- İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed (808/1405), *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, Ankara, 2004.
- İBN HANBEL, Ahmed(241/855), *el-Müsned*, Beytü’l-Efkâr, Lübnan, 2004.
- İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdülmelik(213/828), *es-Sîratu’n-Nebeviyye*, nşr. M. Es-Sekkâ, İ. el-Ebyârî, A. Şiblî, Beyrût, 1426/2005.
- İBN KESÎR, Ebû’l-Fidâ İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Beyrut, 1990.
- İBN MÂCE, Hâfız Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvînî(275/888), *el-Kütübü’s-Sitte*, Darü’s-Selâm, 2000.
- İBN MANZUR, “Siyâset” *Lisânü’l-Arab*, Beyrut, 1990, VI, 108.
- İBN SA’D, MUHAMMED (230/844), *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, Beyrut, 1997.
- İBNÜ’L-ESÎR, İzzüddîn b. Ebi’l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi’t-Târîh*, Beyrut1965.

- KAPAR, M. Ali,
- *İslâm'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi*, İstanbul, 1998.
- *Hz. Peygamber'in Gerçekleştirdiği Toplum Yapısı Ve Özellikleri*", Diyanet, Peygamberimiz Hz. Muhammed -Özel Sayı- Ankara, 2000.
- KARAMAN, Hayrettin, Çağrıcı, Mustafa, Dönmez, İbrahim Kâfi, Gümüş, Sadrettin, *Kur'an Yolu Türkçe meal ve Tefsir*, Ankara, 2003.
- KILIÇ, Ünal, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi Ve Valilik*, Konya, 2004.
- KÖKSAL, Asım, *İslam Tarihi*, İstanbul, 2006.
- MARSHALL, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. Osman Akınbay, Derya Kömürcü, Ankara, 2005.
- MEB Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, Ankara, 1996, IV, 2569.
- MES'ÛDÎ, Ebû'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali (346/957), *Mürûcu'z-Zeheb*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2004.
- MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâburî(261/874), *Sahîhu Müslim*, el-Kütübü's-Sitte, Darü's-Selâm, 2000.
- ÖZEL, Ahmet, "*Hz. Muhammed*", DİA, İstanbul, 2005, XXX, 408-439
- er-RÂDÎ, Şerif, *Nehcü'l-Belâğa*, çev. Adnan Demircan, İstanbul, 2006.
- SARI, Mevlüt, *el-Mevârid*, İstanbul, 1982.
- SARIÇAM, İbrahim,
- *Hz. Ebû Bekir*, Ankara, 1996.
- *Hz. Muhammed Ve Evrensel Mesajı*, Ankara, 2007.
- *Emevî-Hâşimî*
- SEYF B. ÖMER ed-Dâbî el-Esedî(200/816), *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, Beyrut, 1972.
- ŞAKİR, Mahmut, *Dört Halife*, çev. Ferit Aydın, İstanbul, 1994.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Muhammed b. Abd'il-Kerim b. Ebî Bekr Ahmed (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihâl*, çev. Mustafa Öz, İstanbul, 2008.
- ŞİBLÎ, Mevlana, *Asr-ı Saadet*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 1978.
- ŞİMŞİR, Mehmet, *Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı*, İSTEM, VI, 265-280.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (310/922), *Tarihu'l-Ümeme ve'l-Mülûk*, Thk: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Beyrut, Thz.

- TDK *Türkçe Sözlük*, Ankara, 1998, II, 1996.
- TİRMİZÎ, Muhammed b. İsâ b. Sevrâ(279892), *Sünen-i Tirmizî*, el-Kütübü's-Sitte, Darü's-Selâm, 2000.
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er, *Siyaset*, Ankara, 2006.
- el-VÂKIDÎ, Muhammed b. Ömer b. Vâkıd (207/822), *Kitâbü'l-Meğâzî*, Beyrut, 2006.
- VAROL, M. Bahaüddin,
-“*Râşid Halifeler Dönemi Toplumsal Değişim Üzerine*” İSTEM, Konya, 2005, 195–213.
-*Siyasallaşma Sürecinde Ehl-İ Beyt*, Konya, 2004.
- VERGİN, Nur, *Siyasetin Sosyolojisi*, İstanbul, 2003.
- WENSİNCK, A.J. Mensing, *el-Mucemu'l-Müfehres Li Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, Leiden, 1936.
- ZORLU, Cem, *İslam'da İlk İktidar Mücadelesi*, Konya, 2002.

Ek- 1: Özgeçmiş

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Özgeçmiş

Adı Soyadı:	Ayşe Nur Mutlu			
Doğum Yeri:	Söke-Aydın			
Doğum Tarihi:	07.04.1969			
Medeni Durumu:	Evli			
Öğrenim Durumu				
Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Yıl
İlköğretim	Demetevler İlkokulu		Ankara	1979
Ortaöğretim	Ankara Merkez İmam Hatip Lisesi		Ankara	1982
Lise	Ankara Merkez İmam Hatip Lisesi			1988
Lisans	S.Ü. İlâhiyat Fakültesi	İlköğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği	Konya	2003
Yüksek Lisans	S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü	İslam Tarihi Ana Bilim Dalı	Konya	2009
Becerileri:				
İlgi Alanları:				
İş Deneyimi:	Kur'an Kursu Öğreticiliği			
Aldığı Ödüller:				
Hakkımda bilgi almak için önerebileceğim şahıslar:	M. Fevzi Mutlu M. Bahaüddin Varol			
Tel:	05052562094			
E-Posta:	aysenurm@hotmail.com			
Adres	Çayyolu Çakırbey Sitesi No: 39 Ümitköy-Ankara			

